

12681

ԼԻԽՑՈՎԻՔ ՅԸ ԳՐԱԴԱՐԱՆՍՈՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ

ՎԵՐՋԻՆ ՓՈԻԼԵՐԸ

ԿԱԶՄԵՑԻՆ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑԻՆ

Զ. Ն. ԵՒ Մ. ԿԱԶՄԱՐԱՐԵԱՆ

Կ. ԳՈՒԼԻՍ

ԶԳՐ. ՕՍԽ. ԳՈՐԾԱԿՑ. ԲՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

9(47.925)

Ք - 80

9 (47. 925) -
B-80
7

0- 94
5 OCT 2011

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ ՎԵՐՋԻՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

ԿԱԶՄԵՑԻՆ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑԻՆ

Զ. Ն. ԵՒ Մ. Կ.

Կ. ՊՈՒԼՍ

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ, ՕՍՄ. ԳՈՐԾԱԿՑ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

1009
39441
b

3971

2687

6768

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

—(9+9)—

Դժուար պիտի ըլլայ հիմակուրնէ գուշակել թէ ի՞նչ պիտի ըլլան հետեւանքները այն ծանր տաղնապին, որուն ենթարկուած է Թուրքիա Պալքանեան պատերազմին սկիզբէն ի վեր: Շատ տարիներու պէտք կայ, որպէս զի օսմ. կայսրութիւնը վերստանայ իր հաւասարակշռութիւնը: Մինչեւ որ այդ հաւասարակշռութիւնը հաստատուի, ամէն տեսակ անակնկալներ ու պատահականութիւններ իրարու պիտի յաջորդեն:

Մինչեւ թուրքեւպալքանեան պատերազմին ծագումը, գէշ աղէկ պահպանուած էր Թուրքիոյ ամբողջութեան վարդապետութիւնը, թէև յաճախ եղծուած է:

Ելմտականէ աւելի քաղաքական պահանջներու շնորհիւ էր որ այդ ամբողջութիւնը չէր խանգարուած: Աշխարհաքաղաքացի դրամատէրերը, հասառուներու դասակարգը և խնայող ժողովուրդը միշտ ստրսափով կը դիտեն սրաքու-ֆուօյի խանգարումը Թուրքիոյ մէջ, որովհետեւ արժեթուղիներու տէրերը կանոնաւորաբար կը ստանան իրենց տոկոսները, եթէ իրերու վիճակը անփոփոխ մնայ:

Բոլոր երկիրներուն մէջէն Ֆրանսա ամենէն աւելի պիտի ազդուի, եթէ Թուրքիա ելմտական աղէտի մը մատնուի:

Թուրքիոյ Հանրային Պարաքը, բաց ի երերուն պարտքէն, 132 միլիոն օսմ. ոսկիի անուանական դրամագլուխ մը կը կազմէ, պաշտօնական տեղեկութեանց համեմատ:

(*) Հայկական հարցին նուիրուած այն ամփոփ ու շահեկան ուսումնասիրութիւնը քաղուած է Քրանսական նոր հրատարակութեան մը. Անեուես, ամէն Հայ մեծ հաճոյքով պիտի կարդայ սոյն գործը, եզգրիս զաղափար մը կազմելու համար հայկական հրատապ խնդրին վրայ, իր ծագումէն մինչեւ մեր օրերը: (Ճափ Հրատարակչին)

39441

+

Եթէ չհաշուենք կարգ մը մասնաւոր փոխառութիւններ — ինչպէս մէկ փոխառութեան համար երաշխաւորութիւն տրուած է Եգիպտոսի հարկը —, և այն փոխառութիւնները, ուր մասնակցութիւն չունի Օսմ. Հանր. Պարտքը, անդին կը մնայ 86 միլիոն օսմ. ոսկի պարտաթուղթ՝ Հանր. Պարտքի հասոյթներովը երաշխաւորուած ։

Ֆրանսայի մասնակցութեան բաժինը օսմ. փոխառութեանց մէջ՝ հարիւրին 60էն 65 է. եթէ երբեք նկատի առնենք Մուհարրէմի (8-20 դեկտեմբեր 1881) հրովարտակով կնքուած փոխառութիւնները և Հանր. Պարտքի երաշխաւորութեամբ ու Բ. Դրան միջոցաւ կատարուած փոխառութիւնները ։ Գերման նոր հեղինակներ կը հաշուեն թէ Ֆրանսայի մասնակցութեան բաժինը Թուրքիոյ ամբողջ հանրային պարտքին մէջ՝ 100ին 57 համեմատութեամբ է ։

Այս հաշուին մէջ չեն ըլլոր այն գումարները, զորս Եւրոպա և մանաւանդ Ֆրանսա տրամադրած է՝ շատ մը ձեռնարկներ ընելու համար Թուրքիոյ մէջ, Այդ ձեռնարկներուն — զորս Ֆրանսացիներ կամ ուրիշներ կը վարեն — յատկացուած դրամազուլանները շատ աւելի մեծ գումար մը կը ներկայացնեն քան թէ պաշտօնական փոխառութիւնները ։ Այսպէս, կլորիկ հաշուով, Թուրքիա 4-5 միլեառ ֆրանք կը պարտի Եւրոպայի ։ Այդ գումարին կէսէն աւելին Ֆրանսայի կողմէ հայթայթուած է ։

Աս չէ ամէնը ։ Թուրքիա ուրիշ պարտքեր ալ ունի ։ Նոյնպէս կարեւոր գումարի մը կը հասնի երեւոյն նոր պարտքը, որ պատերազմական ծախքերուն համար եղած է ։ Ատիկա կը կազմէ արտաքին երկրորդ պարտք մը, որուն վճարումը օրին մէկը ծանրապէս պիտի ճնշէ Թուրքիոյ անտեսական աղբիւրներուն վրայ ։

Այն ատեն հարկ պիտի ըլլայ մեծ փոխառութիւն մը կնքել, հաշուեյարդարութիւն ընելու համար ։ Մէկ միլեառ ֆրանք ալ կը ներկայացնէ երեւոյն պարտքը ։

Օսմ. Հանր. Պարտքի վարչութիւնը երեսուն երկու տարիէ ի վեր կը գործէ, գոհունակութիւն պատճառելով թէ՛ պահանջատէրերուն և թէ՛ օսմ. կառավարութեան ։ Այս վիճակը պիտի շարունակէ որքան ատեն որ փոխառութիւնները համեմատական ըլլան այն հասոյթի աղբիւրներուն, զորս երկիրը կրնայ ընձեռել, իբր երաշխաւորութիւն իր պարտքերուն ։

Բայց նոր փոխառութիւններ ալ պիտի կնքուին, և հոս է որ բուն պատասխանատուութիւնները երեսուն կուգան. այսպէս՝ պատասխանատու են այդ փոխառութիւնները դիւրացնող կառավարութիւնները և զանոնք հրապարակ հանող սեղանաւորական հաստատութիւնները ։ Ինչ երաշխաւորութիւն պիտի տրուի այդ նոր փոխառութեանց համար, որոնց համազուտաբար մէկ միլեառի կը հասնի առայժմ ։

Բաւական ատենէ ի վեր, այդ երաշխաւորութիւնները կը խոստանան ֆրանսացի դրամատէրերուն և հասառուներուն. որոնք կ'ուզեն չահագործել անցեալ հոկտեմբերէն ի վեր դրամարկղներուն մէջ հանգչող իրենց դրամները ։

Այդ երաշխաւորութիւնները պիտի հիմնուին այն բարեկարգութեան ու ապահովութեան վրայ, որ այսուհետեւ տիրական պէտք է դառնայ Ասիական Թուրքիոյ մէջ ։ Արդ, այսօր գոյութիւն ունին այդ բարեկարգութիւնը, ապահովութիւնը և վստահութիւնը ։

Ապահովաբար գոյութիւն չունին, բայց կարելի է այդ վիճակը ստեղծել, եթէ երբեք պահանջուած բարենորոգումները գործադրուին երկրին մէջ. ուր շատ մը բնական հարստութիւններ երեսի վրայ ձեռնուած են ։

Փոխառութեան պայմաններու մասին կատարուե-
լիք բանակցութիւնները եզական առիթ մը պիտի ըլլան
մեծ տէրութեանց համար, որպէս զի անոնք պահանջեն
անհրաժեշտ դատուած բարենորոգումներուն գործա-
դրութիւնը:

Փոխառութիւն պիտի՞ ընեն Թուրքիոյ, թոյ-
լատու ըլլալով որ երկրին ասիական նահանգներուն մէջ
չարունակեն անիշխանութիւնը և անապահովութիւնը:
Հոն տիրող անկարգութիւնները կը նմանին այն ան-
կարգութեանց, որոնք ատենօք կը ծագէին Ալպանիոյ,
Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ մէջ: Հետեւանքը եղաւ այդ
երկրամասերուն կորուստը, առանց հաշուելու ընդհա-
նուր պատերազմի մը վտանգը:

Ասիական Թուրքիոյ զանազան մասերուն մէջ
տեղւոյն վրայ քաղուած տեղեկութիւնները և հեղինա-
կաւոր աղբիւրներէ վերջերս հասած տեղեկագրերը մեծ
երկիւղ կ'ազդեն, եթէ երբեք մեծ չարիքներուն դէմ
զօրաւոր դարմաններ չըլլան:

Յրանաացի հեղինակ մը կ'ըսէ թէ մեծ տէրու-
թեանց ներկայացուցիչները եղող կառավարութիւնները
փոխառութեան մասին ունէ գիւրութիւն ընծայելու
չեն Թուրքիոյ, որքան ատեն որ այս վերջինը իր երկ-
րին մէջ չներմուծէ քաղաքական ու ելմտական անհրա-
ժեշտ բարենորոգումները, ու Եւրոպայի իսկական
քօնթրօլին չենթարկէ այդ բարենորոգումներուն գոր-
ծադրութիւնը:

Ծանր պատրանք մը պիտի ըլլար երեւակայել թէ
ամօքիչ դարմաններով կարելի պիտի ըլլայ զսպել այն
յեղափոխութիւնը, որ Փոքր-Ասիոյ մէջ կը խմոր-
ուի, ինչպէս պայթեցաւ Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ:
Յաջորդ էջերուն մէջ պիտի բացատրենք թէ ի՞նչ խո-
րունկ պատճառներով օսմ. կայսրութիւնը կրնայ քայ-

քայուիլ Հայաստանի, ինչպէս Սուրիոյ և բոլոր արա-
բական երկրամասերուն մէջ, որոնք Թուրքիոյ հողին
ու բնակչութեան մեծագոյն մասը կը կազմեն:

Եթէ երբեք այժմէն չձեռնարկուի բարենորոգում-
ներու գործին, ուշ կամ կանուխ հոն ալ պատերազմ
պիտի ծագի, ներքին ապստամբութիւններու և արտա-
քին թելադրութիւններու հետեւանքով: Ու այն ատեն
կարելի չպիտի ըլլայ պատերազմը սահմանափակել, երբ
մեծ տէրութիւնները Շքոտրայի պէս փոքր քաղաքի մը
համար այնքան դժուարաւ հարթեցին իրենց կարծիքի
անհամաձայնութիւնները, ի՞նչ պիտի ըլլայ հետեւանքը,
երբ ինդիքը դառնայ ընդարձակ երկրամասերերու վրայ,
ինչպէս Հայաստան, որ Ռուսիայով չըջատուած է,
Սուրիան որ Եգիպտոսի դրացի է, Միջագետքը որ Հնդ-
կաստանի ճամբան է, Անատոլուն ու Կիլիկիան, ուրկէ
կ'անցնի Պաղտատի երկաթուղին:

Ահա ինչո՞ւ համար ապշեցուցիչ այժմէութիւն
մը ունին այն խօսքերը, զորս ծովային նախարար Պ.
Ուինսթըն Չըրչիլ կ'արտասանէր անցեալ տարուոյ հոկ-
տեմբերի վերջերը, Շէֆիլտ քաղաքում հացկերոյթի մը մէջ,
երբ պալքանեան պետութեանց առաջին յաջողութիւն-
ներուն լուրերը կը հասնէին:

«Բայց այս պատերազմը խորունկ մտածումներ
ալ կը ներշնչէ: Իրազեկ անձեր ատենօք մեզ հաւատ-
ած են թէ պատերազմի վտանգը պատրանք մը եղած
էր, և թէ մեր դարուն մէջ անհետացած պիտի ըլլար
այդ վտանգը, եթէ երբեք պետական մարդիկ և դիւա-
նագէտներ մեքենայութիւններ չնրկէին, դրամատե-
րերը էնթրիկներ չընէին, զօրավարներ ու ծովակալներ
զուր կասկածներ չունենային, և մամուլը զգայացունց
հրատարակութիւններ չընէր, հանրութեան տգիտութիւնը
և դիւրահաւանութիւնը չահագործելու համար: Աւասիկ

պատերազմ մը, որուն մէջ այդ պատճառներէն և ոչ մէկը կայ. անիկա ծագած է, հակառակ պետական մարդոց և քաղաքագէտներու ըրած ջանքերուն, ու մամուլն ալ ու է ազդեցութիւն չէ գործած. ջոշ դրամատէրերը ամէն ճիգ թափած են, այս պատերազմին առաջը առնելու համար, բայց անիկա պոռթկացած է, ոչ թէ ժողովուրդներու տգիտութեան և դիւրահաւանութեան պատճառաւ, այլ որովհետեւ այդ ժողովուրդները տեղեակ էին իրենց պատմութեան և հաւատք ունէին իրենց ճակատագրին վրայ: Այս պատերազմը ծագած է ինքնածին պայթումով, ամէն ինչ քշելով իր առջեւէն:

«Այդպիսի արտայայտութեան մը առջեւ ո՞ր յանդուգն մարդը պիտի կրնայ անդել թէ ուժը դարման մը չէ բնաւ: Ո՞ր յիմարը կրնայ ըսել թէ ռազմական դիրքերը գերակշիռ դեր մը չեն խաղար կեանքի և բոլոր ժողովուրդներու արժանապատուութեան մէջ: Կա՞յ այնպիսի խիղախ մէկը որ յայտարարէ թէ Պատմութեան և Ժամանակի մասնակի հակամարտութիւնները կրնան ամէն պարագայի մէջ հարթել քաղաքագէտներուն ու դեսպաններուն մակերեսային և ստափակ պայմանագրութիւնները:»

Երանի՛ր թէ այս խօսքերը վաղը չիրադարձուէին Ասիական Թուրքիոյ մասին, ինչպէս այսօր իբր բարոյական կը ծառայեն այն յեղափոխութեան, որ չինդ դարու տիրապետութենէ մը յետոյ, Թուրքերը վտարեց Պալքաններէն:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻՆ

ՎԵՐՋԻՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

Ա.

Թուրքերուն Եւրոպայէն փառուելուն հետեւանցները. — Արեւելեան խնդրին նոր վիճակը:

Արեւելեան խնդիրը, Եւրոպայի մէջ, այս վերջին տարիներուն, խտացած է մակեդոնական, ալպանական և կրետական խնդիրներուն մէջ: Ու ասիկա եղած է աւելի կամ նուազ մերձաւոր ժամանակաշրջանի մը տեւողութեանը միջոցին:

Արեւելեան խնդիրը պիտի անհետանայ քաղաքական դիւանատուններէն, ո՛չ թէ դիւանագիտական ճարտար ու կանխանոց կարգադրութիւններու չնորհիւ, այլ կեղեքուածներու բռնի ուժովը, որուն անդ խոյացումը տակաւին ապշութեան կը մատնէ միտքը: Թուրքիա դարձեալ ասիական տէրութիւն մը պիտի դառնայ, ինչպէս աստիճաբ Թուրքերը բացարձակապէս ասիական

պետութիւն մը հիմնած էին, Մօնկօլիոյ սարահարթերէն վար իջնելով միջին դարուն : Անոնք նախ փոքր Ասիոյ մէջ հաստատուեցան . յետոյ եւրոպական տէրութիւն մը դարձան իրենց արշաւանքներուն շնորհիւ, որով ԺԴ դարէն մինչեւ ԺԸ դար Եւրոպայի կեդրոնը հասան : Այսօր, վեց դարու տիրապետութենէ մը յետոյ, քանի մը քիլօմէթր լայնութեամբ հողմիայն կը արուի անոնց, իբր նեղուցներու պահապան, տէրութեանց խիստ հսկողութեան տակ :

Ինչ փայլուն դիւյազներգութիւն մը ունեցան Թուրքերը, երբ 1453ին Կ. Պօլիսը գրաւեցին, իրենց սկզբնաւորութեւէն քիչ յետոյ, իսկ 1683ին ալ մինչեւ Վիէնայի պարիսպներուն տակ հասան : Բայց յետոյ ինչ տխուր նահանջ մը ըրին քսանընիւթ կամ յիսուն տարին անգամ մը, բաժանումի մը, անգամահատութեան մը ենթարկուելով, և կամ բռնի կերպով ինքնօրինութիւն առնելն ազատագրուած ազգի մը : Հիմա հարցում մը կը ներկայանայ մեր մտքին : Նահանջի այդ շարժումը Եւրոպայի մէջ պիտի սահմանափակուի միայն, Վոսիփորի եզերքներուն վրայ կասեցու համար : Ասիոյ մէջ ալ չպիտի շարունակէ օսմ. կայսրութեան քայքայումը :

Այդ բանը կախում ունի նոյն ինքն Թուրքերէն : Անշուշտ իրենց առջեւ չպիտի տեսնեն Ալպանացիները և Սերպերը : Այլեւս չատ վէճ չպիտի ունենան Յոյներուն ու Պուլկարներուն հետ, բայց Հայուն, Սուրիացիին և Արաբին դէմ առ դէմ պիտի դան : Այդ ցուրտ մտերմութենէն ինչ առաջ պիտի դայ :

Արեւելքի ծանր խնդիրներուն հանդէպ պէտք չէ տգէտ ձեւանալ, ինչպէս ըրած են մինչեւ հիմա : Հայկական խնդիր մը կայ, սուրիական խնդիր մը կայ, կամ աւելի ճիշդ կ'ըլլայ ըսել, ընդարձակ առումով

արարական խնդիր մը : Հիմա ժողովուրդներուն մէջ ահարկու սաստկութեամբ մը կ'արթննայ ազգային գիտակցութիւնը, մինչ գրականութիւնը, մամուլը, ազգ. յիշատակները, նուաճուած ժողովուրդին մտաւորական գերակշռութիւնը և իր արժէքի մասին ունեցած գիտակցութիւնը, բաղդատմամբ նուաճող ժողովուրդին հետ, իրերու նոր վիճակ մը կը ստեղծեն : Ու զուգահեռաբար, ժողովրդեան հոգիին մէջ իրաւունքի, արդարութեան, հաւասարութեան աւելի յստակ գաղափարներ իյայտ կուգան և իսլամական ընկերութեանց կազմակերպութիւնը դժուարութեան կը սատեն, քանի որ այդ կազմակերպութիւնը հիմնուած է ընկերական անհաւասարութեան վրայ, ուր իսլամը անհաւատէն աւելի գերակշիւ կը համարուի :

Հայկական խնդիրը ուսումնասիրելէ առաջ Ասիական Թուրքիոյ բնակչութեանց վրայ պիտի խօսինք, որոնք բուն Անատօլիոյ մէջ Թուրքերէ կը բաղկանան ամբողջովին, իսկ Հայաստանի ու Քիւրտիսթանի կողմերը Թուրքերու հետ խառնուած են աւելի կամ նուազ :

Բ.

Ասիական Թուրքիոյ երեք բաժանումները. Անատոլի, Հայաստան եւ Սուրիա-Միջագետք. —

Անատոլի՝ քրական երկիր. — Վիճակագրութիւն եւ բնակչութիւն:

Ասիական Թուրքիան երեք գլխաւոր մասերու կը բաժնուի ազգագրական ու աշխարհագրական տեւակէտով, այն է բուն Անատոլի, Հայաստան եւ Սուրիա-Միջագետք. Ահա թէ ի՞նչ կը գրէ Քրանսացի հեղինակ մը, որ ասկէ երեք տարի առաջ այդ կողմերը պատած էր.

«Փոքր Ասիոյ ու Անատոլի մէջ նոյնացած Թուրքերու եւ Իսլամներու հոծ զանգուած մը կայ, որ բնակչութեան չորս հինգերորդ մասէն աւելի է, մինչ կարելորդ գաղութները ծովեզերքներուն վրայ միայն կը տեսնուին: Իսկ Հայաստանի սարահարթին վրայ, որուն լեռնագագաթները մինչեւ 3500 մէթր բարձր են ծովուն մակերեսէն, ժողովուրդը եւ բնութիւնը տարբեր երեւոյթ մը կը պարզեն: Հոն Թուրքերը չէ որ մեծամասնութիւն կը ձեւացնեն. անոնց թիւը բնակչութեան երկու հինգերորդէն աւելի չէ: Այդ բնակչութիւնը կը բաղկանայ աւարառու Քիւրտերէ, որոնք մասամբ անկախ են անմատչելի հովիտներու խորը. նոյնպէս կան երկրագործ ու հովիւ Հայեր, դարաւոր զոհերը իրենց աղմկայոյզ դրացիներուն. ատոնցմէ զատ կը գտնուին

նաեւ Յոյներ որոնք վաճառականութեամբ կ'ապրին ծովեզերքներու երկայնքը: Հիմա վար իջնենք հայկական սարահարթին հարաւակողմը գտնուող սարերէն, յաւերժական ձիւնով ծածկուած լեռներէն հեռանալու մտնենք սուրիական անապատին աւաղներուն եւ Եփրատի ու Յորդանանի հովիտներուն մէջ, ուր արմաւելներն կան: Հոն միակ գաւառաբարառ մը կը հնչէ մեր ականջին, Գուրանի լեզուն, զոր Արաբիայէն իրենց հետ բերած են իսլամ առաջին աշխարհակալները, եւ այդ լեզուն է որ այսօր իւրեւանները կը կրկնեն մզկիթներուն մէջ, ինչպէս քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ՝ արեւելեան ծէսերու հետեւող կրօնաւորներ: Անապատին արեւմտեան կողմը կը գտնուի Սուրիան, որ աշխարհագրական հիմնաւրի սահման մը ունի. արեւելեան կողմը կայ Միջագետքի նշանաւոր գաղտագետները...»

Պ. Վիթալ Քինէ Ասիական Թուրքիա, Սուրիա, Լիբանան, Պաղեստին անուն գործին մէջ խղճամիտ հետազոտութիւններ կատարած է, որ իբր հիմ պիտի ծառայէ այս ուսումնասիրութեան, Թուրքիոյ ցեղերուն կամ աւելի ճիշդը՝ կրօնքներուն վիճակագրութիւնը պատրաստելու համար. պէտք է ըսել որ կրօնական համայնքներու բաժանումն է որ կը զիւրացնէ այդ աշխատութիւնը: Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութիւնն ալ բաւականացած է այդ թիւերը ճշդիւ արտապելով 1893-1897ի Դեղին Գրքին մէջ (Հայկական գործեր): Դիտելի է որ այդ վիճակագրութիւնները մասամբ հաստատուած են օսմ. պաշտօնական վաւերագրերով, որոնք վերապահութիւն ցոյց կուտան կարգ մը պատճառներով: Թուրք կառավարութիւնը միշտ փորձած է իր իշխանութեան ներքեւ գտնուող քրիստոնեաներուն բուն թիւը ծածկել: Քրիստոնեաներն ալ, զինուորական տուրքէ զերծ մնալու համար, անկատար

ցանկեր յանձնած են. հետեւաբար վերը յիշուած վիճակագրութիւնները շատ կը տարբերին Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրութիւններէն: Քրիստոնեաները կարեւոր թիւ մը կը ներկայացնեն Թուրքիոյ մէջ, սակայն Թուրքերը դիտումնաւոր կերպով նուազ ցոյց կուտան զանոնք:

Անատոլու անուան տակ պէտք է հասկնալ Փոքր Ասիան, Թրքական երկիր մը իսկապէս, որ բաղկացած է Գասթամունիի, Էնկիւրիի, Պրուսայի, Գոնեայի, Իզմիրի կուսակալութիւններէն և Պիղայի ու Իզմիրի միւթէսարքութիւններէն: Այդ երկրամասին բնակչութիւնները հետեւեալ կերպով բաժնուած են.

Իսլամ	(գրեթէ ամբողջ բուրք)	5,375,490
Քրիստոնեայ	(667,242 յոյն orthodox եւ 262,664 Հայ, մնացեալը զանազան յարանուանութիւններէ)	951,702
Հրեայ		32,324
Զանազան կրօններու պահանջողներ		19,573
Անատոլի ամբողջ բնակչութիւնը		6,379,089

Այսպէս՝ Իսլամները բնակչութեան 100ին 84.2 մասը կը կազմեն և միայն Թուրքերէն կը խօսին: Հոն կը բնակին նաև Յոյներ, Հայեր ու զարեւելի վեր իսլամացած բնիկներ: Սակայն Անատոլուն օսմ. կայսրութեան այն միակ երկրամասն է, ուր Թուրքերը իբր օտարական ու վաղանցիկ նուաճողներ չեն համարուիր, հակառակ իրենց դարաւոր իշխանութեան:

Բայց Իզմիրի մէջ, որ 200,000 բնակչութիւն ունի, 100,000 քրիստոնեայ կայ, մեծ մասամբ Հելլէն կամ Յոյն օրթոտոքս: Ասոնք Հայերու հետ ամենէն ձեռներէց ու զործունեայ տարրն են վաճառականութեան մէջ:

Ոմանք կը կարծեն թէ Թուրքերը եթէ կ'ուզեն իրենց գոյութիւնը շարունակել իբր ժողովուրդ, պէտք է բնակին Թրքասիոս և բուն օսմ. երկրամասերուն մէջ, այսինքն Ասիոյ կողմը՝ Անատոլուի մէջ, ու Եւրոպայի կողմը՝ Կ. Պոլսոյ և չրջականերուն մէջ, որոնք իրենց ձեռքը կը մնան: Գալով միւս երկրամասերուն, նախընտրելի կը համարեն որ Սուլթանը իր գերիշխանութեան տակ աւելի կամ նուազ լայն ինքնօրինութիւն չնորհէ, ամէն հոգ ձգելով այդ ինքնավար ժողովուրդներուն վրայ: Գալով Թուրքերուն, հին անուրջներ հետապնդելով է որ իրենց առկունութիւնը պիտի վերստանան. բայց ատով սպառած պիտի ըլլան իրենց ուժերը: Չէ՞ մի որ ինքնամփոփումի չնորհու աւելի դիւրաւ ձեռք պիտի բերեն իրենց կորովը: Պաշտօնէութեան ասպարէզին մէջ յաճախ խաթարուած են միջավայրի ազդեցութեամբ, մինչ պարկեշտ մարդիկ, լաւ երկրագործներ կը մնան գիւղերու մէջ, և տակաւին ունին այն գլխաւոր ուժերէն մէկ քանին, որոնք ազգերու յարատեւութիւնը կ'ապահովեն:

Սակայն եզրակացութիւններով չզբաղինք և անցնինք հայկական հարցին ուսումնասիրութեան:

Գ.

Հայաստան ցեղերու խառնուրդ երկիր մըն է. —
Հայ բնակչութիւնը խիս չէ բաղդասմամբ
միւս ցեղերուն, օսմ. պաշտօնական
վիճակագրութեանց համաձայն:

Հայաստանի ստորահարթը, որուն հետ կապուած են Քիւրաթիսթանի լեռները, մինչեւ ուստական կովկաս կը տարածուի, ուր ամենէն բարձր գագաթները կը գտնուին Արարատի վրայ. իսկ ճիւղերը կը բաժնուին մինչեւ Պարսկաստան: Նորագոյն վիճակագրութեանց համաձայն, հայ ազգաբնակչութիւնը սապէս բաժնուած է, աւելի կամ նուազ տարբերութեամբ.

Ասիական Թուրքիա	1,500,000
Եւրոպական Թուրքիա	250,000
Ռուսական Հայաստան (Կովկաս եւ Ռուսիա)	1,500,000
Ուրիշ երկիրներ. Եգիպտոս Ամերիկա եւայլն	50,000
Համագումար	3,100,000

Այս ընդհանուր ակնարկէն յետոյ, դառնանք Ասիական Թուրքիոյ, որ ներկայ ուսումնասիրութեան հիմը կը կազմէ: Հայ ազգաբնակչութիւնը Ասիական

Թուրքիոյ մէջ հոծ ըլլալուն համար քաղաքական հարց մը կը ծագի, հարց մը որ պէտք է իր լուծումը գտնէ անհրաժեշտօրէն: Ասիական Թուրքիոյ մէջ, հայկական ստորահարթը և իր բնական յարակից մասերը կը կազմեն Սըվազի, Էրզրումի, Պիթլիզի, Վանի, Տիարպէքլիի և Մամուրէթ-իւլ-Աղլիի նահանգները, իրենց աշխարհագրական դիրքով, տնտեսական շահերով և բնակիչներու ծագումով: Այն վեց նահանգներն են, ուր Սուլթան Ապաիւլ Համիտ խոստացած էր գործադրել դեռպահներու կողմէ առաջարկուած բարենորոգումներու ծրագիրը: Իրր ազգագրական, պատմական և բնական երկրամասեր, վեց նահանգներուն վրայ պէտք է աւելցնել Տրապիզոնի և Ատանայի նահանգները, որով Հայաստան ծովեզերքներ կ'ունենայ. նոյնպէս կան Մարաշի և Ուրֆայի սահմանները. Հալէպի կուսակալութենէն անջատուած, որուն միացեալ մասը Սուրիոյ կը պատկանի:

Պ. Քինէ Հայաստանի բնակչութեան մասին հետեւեալ վիճակագրութիւնը պատրաստած է, աւելի կամ նուազ պաշտօնական վիճակագրութեանց վրայ հիմնուած, որոնք քրիստոնեաներուն նպաստաւոր ըլլալու են:

Ի Ս Լ Ա Մ

Թուրքեր և նոյնացած բնակչութիւններ	2,226,370	} 3,891,089
Քիւրտեր և զանազան ցեղեր	1,664,719	

Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ն Ե Ա Յ

Յոյն օրթոսոքս	339,668	
Ասորի և այլն	165,726	
Կաթոլիկ, Բաղդադի, Սուրբաղի	51,392	1,385,027
Հայ լուսաւորչական	691,514	828,841
Կաթոլիկ	7,642	
Բողոքական	79,680	
Հրեայ		6675
Չանազան կրօնքներ, Եէզրիտի, Գնչու և ևայլն		98,144
Հայկական սարահարթին և յա- րակից ծովեզերքներուն, ընդ- ամէնը ութը նահանգներու և երկու սանձագներու բնակչու- թիւնը		5,381,535

Այս հաշուով, Իսլամները 100ին 62.2 համեմա-
տութեամբ, մեծամասնութիւն կը կազմեն, թէև Անա-
տոլուի մէջ չափ աւելի ըլլան: Սակայն Թուրքերը Հա-
յաստանի բնակչութեան 100ին 41.3 մասը կը կազմեն,
այսինքն և ոչ իսկ կէսը: Մնացեալ Իսլամներն են Քիւր-
տերը մեծ մասամբ. յետոյ կուգան Լազերը, Չէրքէզ-
ները և այլն, որոնք Թուրքերուն հետ նոյնացած ազգեր
չեն, ինչպէս Ալպանացիները նոյնացած չէին Եւրոպա-
կան Թուրքիոյ մէջ:

Նոյն իսկ քրդական խնդիր մը կայ, որ առան-
ձին ուսումնասիրութեան կը կարօտի: Քիւրտերը գրեթէ
անձանօթ են ծագումով, այլազան և անորոշ ցեղերէ
սերած, կէս մը հաստատուն բնակչութիւն ունեցող հո-
վիւններ, կէս մըն ալ վաչկատուն, և ցեղերու բաժ-
նուած են, պէյերու, էմիրներու և աղաներու գլխաւո-

րութեամբ: Շատ մը ցեղեր անուանապէս միայն նուաճ-
ուած են: ԺԹ. դարու կիսուն, յիսուն տարուան շըր-
ջանի մը մէջ, Քիւրտերը մինչև իսկ իրենց արծիւի բոյ-
ներուն մէջ հալածուած ու նեղը դըրուած են: Քիւր-
տիսթանի այդ անմատչելի վայրերուն մէջ ահռելի ջար-
դեր կրած են անոնք: Բայց մինչև հիմա կ'ուզեն իրենց
անկախութիւնը ձեռք բերել, երբ ատենը գայ տուրք
վճարելու և զինուոր տալու: Բայց Սուլթանին հաւա-
տարիմ հպատակները կը դառնան, երբ քրիստոնեայ դիւ-
ղերուն վրայ ճշուժ ի գործ դրուի: Գողութիւն, աւա-
րառութիւն, Հայերու դէմ հալածանք, ահա այդ Քիւր-
տերուն ժառանգական զբաղումը, որոնք կը սերին բո-
լոր ժողովուրդներու ըմբոստներէն, աշխարհիս սկիզբէն
ի վեր: Քիւրտերէն կազմուած են Համիտեան զօրագուն-
դերը, որոնք այնքան տխրահաշակ դարձած են ջարդե-
րու ատեն, այդ զօրագունդերը պաշտօն ունէին կոտո-
րածները դադրեցնելու, բայց անոնք փութացին ջար-
դերուն մասնակցիլ:

Վերջին տարիներուն մէջ հայկական խնդրին
ստացած երեւոյթները ուսումնասիրելէ առաջ, հարկ է
ակնարկ մը ձգել ցեղերու խառնուրդին վրայ, որ չա-
փազանց կ'ընդհատուի է այդ խնդիրը: Եթէ Հայերը հոժ
զանգուած մը կազմէին Պուլկարներուն, Սերպերուն և
Յոյներուն նման, ինչպէս էր ասկէ առաջ Եւրոպական
Թուրքիոյ մէջ, խնդրին լուծումը պիտի դիւրանար: Այդ-
լուծումը գտնուած է, թէև քիչ մը արմատական ըլլայ:
Իրաւ է որ Հայաստանի մէջ զուտ հայկական գիւղեր
կան, և քաղաքներուն մէջ ալ ամբողջովին հայաբնակ
թաղեր, սակայն դժուար է գտնել այնպիսի երկրամա-
սեր, ուր Հայերը անվիճելի մեծամասնութիւն ունենան:
Այս իրողութիւնը կ'ապացուցանէ թէ հայ ցեղը, իր
կրօնքին յենած, միւս ցեղերուն հետ ձուլուած չէ, այլ

անջատ մնացած է։ Սակայն բացառութիւն կը կազմեն Սասունի կողմերը Մեծ Հայաստանի մէջ, և Զէյթուն՝ Փոքր Հայաստանի մէջ։ Հոն Հայերու ստուար բնակչութիւն մը կայ, որոնք դարերէ ի վեր իրենց գոյութիւնը կը պահպանեն լեռնոտ դիրքերու շնորհիւ։ Գրեթէ նոյն կացութեան մէջ կը գտնուին Լիբանան, Գարա-տաշ, Ալպանիա որոնք քաղաքական բացառիկ առանձնաշնորհումներ ձեռք բերած են, մինչ Հայերը կը սպասեն տակաւին։

Դ.

Հայկական աղբիւրէ վիճակագրութիւն մը.—
Կարելի է զուտ հայկական երկրամաս մը
հաստատել վեց նահանգներուն մէջ, ուր
Թուրքերը փոքրամասնութիւն կը կազմեն.— Հայ ցեղին յասկութիւնները.—
Ֆօն Մօլթէի կարծիքը Հայերուն
գիւնուորական ընդունա-
կութեան վրայ։

Նախորդ գլխին մէջ յայտնեցինք հայ բնակչութեան թիւը Ասիական Թուրքիոյ վեց նահանգներուն մէջ, Հալէպի երկու սահմագներն ալ հաշուելով։ Իրաւ է որ այդ սահմանը նախկին Հայաստանի տարածութեանէն անդին կ'անցնի, բայց աշխարհագրական և տնտեսական տեսակէտով տրամաբանական է որ ծովեզերքներ արուին Հայաստանի։ Տրապիզոնի նահանգը Սև ծովու վրայ, և Ատանայի կամ Կիլիկիոյ նահանգը՝ Իսկէնտէրունի ծովածոցին մէջ։ Կիլիկիոյ հարուստ և խոստմնալից նահանգը, ուր 100,000 Հայեր կը գտնուին, Փոքր Հայաստանի թագաւորութեան ամենամեծ մասը կը բովանդակէ, որ միջին դարուն մէջ բարձր սարահարթէն վար իջած Հայերուն կողմէ հիմնուած է։

Հայաստանի սահմանները մեծապէս ընդարձակե-

լով, կարգ մը հողամասեր կցուած են, ուր հայ ժողովուրդը բաւական ցանցառ է թուրքերուն հետ բաղդաւամար: Հայ և իսլամ տարրերուն վիճակագրութիւններէն կը հետեւի թէ առաջինը համեմատաբար փոքրամասնութիւն կը կազմէ:

Դիւանագիտական աշխարհի մէջ սովորութիւն եղած է հայկական վեց նահանգները միայն նկատի առնել փոխանակ ութը նահանգներու, երբ այդ երկրամասին վրայ կը խօսուի, ուր պիտի գործադրուէին 1895ին սկզբունքով ընդունուած բարենորոգումները: Այդ նահանգներն են Էրզրում, Վան, Պիթլիս, Խարբերդ, Տիարպէքը և Սվազ: Սովորաբար կ'ըսեն թէ Հայերը ո՛չ մէկ տեղ մեծամասնութիւն չունին:

Այդ մասին վիճակագրութիւն մը պատրաստուած է հայ կրօնական իշխանութեանց կողմէ: Բնակչութեան թիւը ճշգրտու համար, Հայերու հոծ զանգուած մը պարունակող մասերը միայն նկատի առնուած են: Քիչ մը անդին առաջ բերուած վիճակագրութեան մէջ կը գրտնուին վեց նահանգները, բայց իսլամական նահանգներու մասերը դուրս ձգուած են, կ'ըսէ Բուր յէ Բեօբլը s'Օրիան, որովհետեւ թուրք կառավարութիւնը 1877ի թուրքեւոս պատերազմէն յետոյ հայկական վեց նահանգներուն վրայ դիտումնաւոր կերպով աւելցուցած է այդ մասերը:

Դուրս ձգուած մասերն են. Վանայ կուսակալութեան մէջ Հէքքեարի, Պիթլիսի կուսակալութեան մէջ Սղերդի հարաւակողմը, Տիարպէքի կուսակալութեան մէջ Պշերիկ, Խարբերդի կուսակալութեան մէջ Մալաթիոյ հարաւակողմը, Սըվազի կուսակալութեան հիւսիսարեւմտեան կողմը. միայն Էրզրումի նահանգն է որ ամբողջապէս կը գտնուի վիճակագրութեան մէջ:

Թրքահայաստանի մէջ հետեւեալ բնակչութիւնները կան.

Ի Ս Լ Ա Մ (45.1%)

Թուրք	666,000
Քիւրա	424,000
Ուրիշ իսլամներ	88,000
Համագումար	1,178,000

ՋԱՆԱԶԱՆ ԿՐԾՆՔՆԵՐ (9.6%)

Գըլլպաշ	140,000
Ջազա-Թէմպլի-Ջարլքլը	77,000
Եէզլաի	37,000
Համագումար	254,000

Ք Ր Ի Ս Տ Ո Ն Ե Ա Յ

Հայ	1,018,000
Ասորի	123,000
Յոյն և այլն	42,000
Համագումար	1,183,000

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԹԻԻՆԵՐ

Քրիստոնեայ	1,183,000 = 45.2%
Իսլամ	1,178,000 = 45.1%
Չանազան կրօնքներ	254,000 = 9.6%
Համագումար	2,615,000

Ջարդերու, հալածանքներու և ամէն տեսակ հարստահարութիւններու և անոնց հետեւանքը եղող

արտագաղթի պատճառաւ հայ տարրը նուազած է վերջին տարիներս և կամ չէ աւելցած կարգ մը տեղեր։ Բայց հայ ցեղը այնքան բազմածին է որ գոյացած պարագաները շուտ կը լեցուին։ Եթէ երբեք կեանքի և ինչքի ապահովութիւն տիրէ երկրին մէջ, հայ աղքը ճշմարիտ վերածնունդ մը պիտի ունենայ։ Զանազան երկիրներու մէջ ցրուած հայ ժողովրդեան սոսկունութիւնը և յարակցութիւնը շատ մը գործերով ի յայտ կուգան ու ամէն տեղ իրենց ճիւղաւորումները կը տարածեն։ Օրինակի համար, յիշատակելի է ընդարձակ ու բարգաւաճ հաստատութիւն մը, որ մեծ ծառայութիւններ կը մատուցանէ։ Հայ Բարեգործական ընդհ. միութիւնն է ան։ Հիմնադիրն ու նախագահն է Պօղոս Նուպար խաչա և կեդրոնը կը գտնուի Գահիրէ։

Հայերը ճարտարագործ, չարքաշ և յարատեւող ցեղ մըն են, գիտութիւնները ուսումնասիրելու և կիրարկելու ընդունակ, ինչպէս նաև դրական ու երեւակայական կարողութիւններով օժտուած։ Իբր սեղանաւոր ու վաճառական, բուռն կերպով կը մրցին։ Լեռնոտ գաւառներու մէջ բնակող Հայերը կտրիճ ու կարգապահ զինուորներ ըլլալու ը դունակութիւն ունին։ Ատենոք. Բիւզանդական բանակներուն մէջ պատուաւոր տեղ մը կը գրաւէին իրենց պատերազմիկներով և զօրավարներով։ Նոյն իսկ հայ կայսրեր բազմած են և Պօլոյ գահուն վրայ։ Մեր օրերուն, 1895ին, Զէյթունի մէջ, և ջարդերու ատեն կարգ մը գիւղերու մէջ Հայերը գիւղադնարար պաշտպանած են ինքզինքնին, և աւելին պիտի ընէին, եթէ երբեք Թուրքերը նախապէս ռեւոլուցիոնարական հաւաքած չըլլային անոնց զէնքերը, Քիւրտերու վայրագութեան յանձնելով զանոնք անպաշտպան վիճակի մէջ։

Այս առթիւ շահեկան է առաջ բերել մարեշալ Մօլթքէի խօսքերը զորս իր Արեւելի Նամակներուն մէջ գրած է զինուորական ծառայութեան մասին, երբ սպայակոյտի հարկերապետ էր օսմ. բանակին մէջ։ Մարեշալ Յօն տէր Կօլց զինուորական վերակազմութեան գործին մէջ պէտք է օգտագործէր իր մեծանուն նախորդին զաղափարները, որուն կարծիքը բարեպատեհ այժմէութիւն մը ընծայած է վերջին դէպքերուն։ Ահա թէ ի՞նչ կը գրէ Մօլթքէ, Մալաթիայէ թուադրուած նամակի մը մէջ, Հայաստանի խորերէն, ուր մէկ տարի մնացած էր։ 1889 Ապրիլ 4ին էր, Նէզիպի ճակատամարտէն եւեք ամիս առաջ, զոր Թուրքերը կորսնցուցին Եգիպտացիներուն հետ մղած իրենց պատերազմին մէջ։

«Ասիոյ Հայերը բազմաթիւ և կորովի ցեղ մըն են՝ հնազանդութեան վարժուած և մեծ մասամբ բարեկեցիկ։ Կարելի է որ այս պահուս աւելի հաւատարիմ ու անձնուէր ըլլան Բ. Դրան քան թէ իսլամ, քրիստ և արաբ բնակչութիւնները։ Հաճիրդ փաշա մտադիր էր մէկ Հայ առնելու տասնապետի մը հրամանին սակ գանուող իւրաքանչիւր ջոկատի մէջ. այսպէս՝ բանակին մէկ քսաներորդ մասը Հայերէ պիտի բաղկանար, Կատարեւապէս համամիտ չեմ այդ ծրագրին, որովհետեւ քրիստ ամենայնայն զինուորը իրաւունք ունենալ կը կարծէ կեալուուն հրամաններ տալու։ Այն ատեն բաժանները շատ դժբախտ կեանք մը պիտի վարեն, և միջակ զինուորներ պիտի դառնան, քանի որ ստորագաս աստիճաններ ձեռք բերելու հեռանկարն իսկ չպիտի ունենան անոնք։

«Եթէ երբեք մեր պահեստի զօրազուններուն մէջ չորրորդ վաշտ մը կազմուէր Հայերէ բաղկացած, այն-

ատեն Բախան պիտի կրնար յառաջացում ունենալ բա-
նակին մէջ և մինչեւ հազարապետութեան աստիճանը
հասնիլ : Մրցում մը պիտի բացուէր իսլամ և քրիստոնե-
այ վաշտերու միջեւ , ու այդ մրցումէն երկուքն ալ
պիտի օգտուէին : Այդ տնօրինութիւնը նուազ կասկա-
ծանքով պիտի ընդունուի Բախաներուն կողմէ , բանակը
պիտի զօրանայ և երկրացին զգալի սիփանք մը պիտի
ունենայ : Քրիստոնեաներու ազատագրումի գործը այն
ատեն ինքրեւ կարգադրուի ամենէն ղիւրին և արդար
եղանակով :

« Հաֆըզ փաշա պիտի գործադրէ իր ծրագիրը :
Կը փորձուիմ կասկածելու : Սակայն փաշան վերաւորած
պիտի ըլլայ իսլամական նախապաշարութիւնը և հալա-
տութիւնը , քանի որ Իսլամները չեն հասկնար օսմ .
բանակին բովանդակ տկարութիւնը : Խնդիրը սպարա-
պետին պիտի պարզեմ : »

Դրողին բարձր հեղինակութեանը համար այնքան
հետաքրքրաշարժ եղող այս հատուածը կը յանձնենք
օսմ . բանակի զերման կազմակերպիչներու և մէծն-
թիւք կուսակցութեան ուշադրութեանը որոնք տրա-
մտգծապէս հակառակ մէթոտի մը հետեւած և ծա-
նոթ արդիւնքը ձեռք բերած են . նոյնպէս ուշադրու-
թիւնը կը հրաւիրենք ամէն անոնց որոնք օսմ . կայս-
րութեան վրիլութիւնը կը փնտեն ապակեղրոնացման
և ազգայնութեան սկզբունքը յարգելուն մէջ : Ոչ միայն
զինուորական ծրագիր մը կայ ատոր մէջ , այլ և քա-
ղաքական ու ընկերական , և նոյն իսկ կրօնական , որ
ամէն բանէ առաջ կ'անցնի այս երկրին մէջ :

Հայ ցեղին մտաւորական անվիճելի ձիրքերը չեն
որ թուրքերու կասկածը արթնցուցած են : Չէ՞ մի որ
թուրքերը վախով դիտած են ազատութեան , հաւասա-
րութեան , իրաւունքի և արդարութեան գաղափարնե-

րուն թափանցումը Հայոց մէջ , Եւրոպայի ընկերական
ըմբռնումով և այն կարողութեամբ զոր Արեւելքի քրիս-
տոնեաները ցոյց կուտան զաղափարները իւրացնելու
մասին : Այդ շարժառիթներէն մղուած , թուրքերը ան-
հրաժեշտ դատած են արեւելեան աշխարհակալներու յա-
տուկ դասական չին միջոցը գործածելու Հայերուն դէմ ,
այսինքն ընդհանուր ջարդի ենթարկել այն ժողովուրդը ,
որուն գոյութիւնը վտանգ մը կը սպառնայ : Այդ եղա-
նակը , չինէն ի վեր ի գործ դրուած , ԺԹ . և Ի . դարե-
րուն մէջ ալ ի գործ դնելու չեն վարանած :

Օսմ . կառավարութեան մասնակցութիւնը 1895ի
և 1896ի ջարդերուն , ապացուցուելու կարօտ չէ այլեւս :
1897ին , հփյկական գործերուն առթիւ հրատարակուած
Դեղին Տետրակին իւրաքանչիւր էջին մէջ ի յայտ կուգայ
այդ իրողութիւնը : Շատ տեղեր , օսմ . կանոնաւոր զին-
ուորները , վարչական իշխանութեանց մեղսակցութեամբ ,
հայ ժողովուրդը կոտորած են անխտիր , էրիկ մարդ ,
կին , ծերունի և տղայ , մարդկութեան համար ամօթա-
լից իրողութիւն մը պիտի մնայ ան : Բայց պէտք է խոս-
տովանիլ որ Եւրոպա ալ այդ դէպքերու մէջ պատաս-
խանատուութեան բաժին մը ունի , որովհետեւ այդ դէպ-
քերը 1878ի Պերլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածը չգոր-
ծադրուելուն ուղղակի հետեւանքը եղան , դաշնագիր
մը որուն երաշխաւորութիւնը հանդիսաւորապէս ստանձ-
նած էին տէրութիւնները : Այդ դաշնագիրն է որ պիտի
ուսումիասիրենք հիմա :

Ե.

Պերլինի դաճնագրին 61րդ յօդուածը հայկական պահանջումներուն հիմն է. — 1894ի եւ 1896ի ջարդերը. — Այդ բուսականին հրատարակուած Դեղին Տեսրակին վերլուծումը. — 1895 մայիս 11ին տնտեսական կողմէ Ապսիւ Համիսի տնտեսական յիշատակագիրը եւ բարենորոգումներու ծրագիրը. — Համիս հոկտեմ. 20ին կը վաւերացնէ բարենորոգումներու ծրագիր մը:

Պերլինի դաճնագրին 61րդ յօդուածը սա է.

«Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ տեղական պէտքերուն համաձայն բարեկաւարտներ ու բարենորոգումներ ի գործ դնել անյապաղ հայաբնակ նահանգներուն մէջ եւ անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել Չէքէզդներուն ու Քիւրտներուն դէմ:

«Բ. Դուռը ձեռք առած միջոցներու մասին պարբերաբար տեղեկութիւն պիտի հաղորդէ տէրութեանց, որոնք բարենորոգումներու գործադրութեան վրայ պիտի հսկեն»:

Գիտնալու համար թէ ի՞նչ եղած է այդ յօդ-

ուածին գործադրութիւնը, կը բաւէ վերլուծել Դեղին Տեսրակը (Հայկական Գործեր, 1893-1897), ուր խնդիրը պարզուած է մինչեւ այդ թուականը, եւ նոյն իսկ կրնանք ըսել թէ մինչեւ հիմա, որովհետեւ 1897էն ի վեր ո՛չ մէկ լուրջ բարենորոգում չէ գործադրուած ի նպաստ Հայերուն, հակառակ Բ. Դրան հաւաստիքներուն: Զարդերը վերակաւ են 1909ին, Ատանայի նահանգին մէջ, Ժէօն-Թիւրքերու անտարրեր աչքին տակ, մինչ Հայերը անկեղծ յոյսեր դրած էին անոնց վրայ:

1893-1897ին, Կ. Պոլսոյ Փրանսական դեսպան Պ. Բօլ Քանյօն հայկական արիւնտ առամին իրադարձութիւնները սրտայոյզ չեշտով մը կը նկարագրէր ամէն ամիս եւ երբեմն օրը օրին, չափաւոր լեզու մը գործածելով իր դիւանագլտական չոր ու անթերի գրութեանց մէջ:

Պ. Բօլ Քանյօն 1894 յետուար 20ին կը գրէր արտաքին գործերու նախարար Պ. Քալմիր Բէրիէի.

«Երկու տարի առաջ, թուրք բարձրաստիճան պաշտօնատար մը կ'ըսէր ինծի. «Հայկական խնդիրը գոյութիւն չունի, բայց մենք պիտի ստեղծենք զայն»: Այդ գուշակութիւնը իրականացած է: Հայկական խնդիրը գոյութիւն ունի: Մէկ տարիէն աւելի է որ բուն Հայաստան եւ մերձակայ գաւառները ծանրակշիռ դէպքերու թատր կ'ըլլայ. մեր հիւպատոսները ամէն շաբթու մեզ կը հաղորդեն թէ ձերբակալութիւններ եւ արիւնալի ընդհարումներ կատարուած են Հայերուն ու տեղական իշխանութեանց միջեւ...»:

«... Բ. Դրան անգործութիւնը վնասութեան մատնած է Հայերու բարի կամեցողութիւնը: Խոստացուած բարենորոգումները գործադրուած չեն: Պաշտօնատարները ամօթալից կեղեքումներ կ'ընեն. արդարու-

թիւներ չի գործադրուիր, սահմանագլուխներու վրայ հսկողութիւն ընելու սահմանուած Համիտիէ գորազուն-դերուն կազմութիւնը ուրիշ բան չէ եղած եթէ ոչ պաշտօնական կազմակերպութիւն մը, որուն գործն է աւարառութիւն ընել ի վնաս քրիստոնէեայ Հայերուն: Իրաւ է որ միայն Հայաստանի առանձնայատուկ կացութիւն մը չէ ատիկայ: Կայարութեան մէկ ծայրէն մինչև միւս ծայրը, Յոյները, Ալպանացիները, Արաբները տիրող անարդարութիւնէն, պաշտօնատարներու կաշառակերութիւնէն և կեանքի անապահովութիւնէն կը գանգատին»:

Ու Պ. Քանյոնի տեղեկատուութիւնը կը վերջանար սա մարգարէական և մեղամաղձիկ սողերով, որոնք իրենց այժմէութիւնէն բան մը չեն կորսնցուցած ցարդ:

«Հայկական խնդրին համար հնարաւոր լուծում չկայ. այդ խնդիրը չպիտի փակուի, ու թուրքերը աւելի պիտի արծարծեն զայն իրենց յոռի վարչութեամբ և հեղգութեամբ: Մերթ ընդ մերթ, վայրագութեան նուպայի մը հետեւանքով, աւելի բուռն արտունջներ պիտի յայտնուին կամ ըմբոստութիւններ պիտի ծագին. եւրոպական մամուլը ուշադրութիւն պիտի դարձնէ անդադար կրկնուած այդ դէպքերուն և հանրային կարծիքը քրիստոնէայ երկիրներու մէջ կարեկցութիւն պիտի գգայ հալածուածներուն նկատմամբ. այսօր Անգլիոյ և Միացեալ Նահանգներու մէջ սահմանափակուած շարժումը միւս քրիստոնէայ ազգերուն մէջ ալ պիտի տարածուի, Պերլինի դաշնագիրը քննութեան պիտի ենթարկուի և միջամտութիւն մը անհրաժեշտ պիտի դառնայ: Վաղը թէ քանի մը տարիէն պիտի ըլլայ այդ բանը. չենք կրնար թուականը որոշել:

«Առաջին միայն կրնանք ըսել թէ թուրքիոյ մէջ շատ երկար կը տեւեն ամէնէն արտակարգ կացութիւններն իսկ. ամէն օր պէտք է սպասել կիճռատութիւններու և առանց զարմանքի դիտել զանոնք»:

Սասունի ջարդերէն յետոյ, քննիչ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ Ֆրանսայի, Անգլիոյ և Ռուսիոյ նախաձեռնութեամբ: 1895 ապրիլ 18ին Պ. Բօլ Քանյոն այն ատենի արտաքին գործերու նախարար Պ. Հանթթոյի կը յղէր յիշատակագիր մը և վարչական բարենորոգումներու ծրագիր մը, որոնք յիշեալ երեք տէրութեանց խորհրդակցութեամբ պատրաստուած էին: Առաջարկուած միջոցները երեք կառավարութեանց հաւանութեան արժանացան:

Այդ յիշատակագրին մէջ պարզուած էին այն սկզբունքները, որոնք անհրաժեշտ կը թուէին, աստիճանական միջոցներով դարմանելու համար այն անարդարութիւնները ու կեղեքումները, որոնց տաւրկայ կ'ըլլային Հայերը: Բարենորոգումներու ծրագրին մէջ մանրամասնօրէն պարզուած վարչական, դատական և եկամտական կազմակերպութիւնը եթէ լաւ կերպով գործադրուէր, մեծ բարեօքոյ մ'մը առաջ պիտի բերէր հայ ժողովրդեան վիճակին մէջ:

Մայիս 11ին ներկայացուած ծրագրին Սուլթանը պատասխանեց իր կողմէ պատրաստուած ծրագրով մը, զոր Պ. Քանյոն կ'որակէ իրր «անկերպարան աշխատութիւն մը, ուր ո'չ մէկ լուրջ և երաշխաւորուած տրամադրութիւն չկայ»: Ռուսիա մեծ փութկոտութիւն չէր ցուցներ Ֆրանսայի և Անգլիոյ հետ գործելու համար: (Դեղին Տեսրակ, էջ 76 և 153):

Սակայն բանակցութիւնները շարունակուեցան Սուլթանին հետ, որ կ'ուզէր գործը ձգձգել, նպատակ ունենալով խուսափիլ դեպքաններու դիտողութիւններէն: Համիտ շատ լաւ գիտէր որ տէրութիւնները չպիտի միանային բռնի ուժի դիմելու համար, միակ բանը որմէ կը վախնար Սուլթանը:

Այդ միջոցին, 1895 Սեպտեմբեր 30էն Հոկտեմ-

բեր 2, խռովութիւններ ծագեցան Կ. Պոլսոյ մէջ: Հայերը համախմբուեցան ու խաղաղ ցոյց մը ըրին: Սուլթանը. երեւութապէս վրդովուած, զսպողական անողոք միջոցներու դիմեց: Մայրաքաղաքին փողոցներուն մէջ ջարդեր ու ձերբակալութիւններ եղան: Ոստիկանութեան կողմէ զինուած սօֆիստներ ամէն բռնութիւն ի գործ դրին:

Սակայն, հոկտեմբեր 20ին, երեք դեսպաններու ի գործ դրած նոր ճնշումին շնորհիւ, որոնք համաձայնած էին, բարենորոգումներու ծրագրին մասին Համլտի վերջնական հաւանութիւնը ձեռք բերելու համար, Սուլթանը վաւերացուց նոր ծրագիր մը, քիչ մը փոփոխութիւն ներմուծելով նախորդ ծրագրին մէջ: Պ. Քանապօն հոկտեմբեր 30ին իր կառավարութեան յղեց այդ ծրագիրը:

Այդ թուականը կարեւորութիւն ունի, որովհետեւ Բ. Դրան մէկ հրամանագրովը պաշտօնապէս վաւերացուած է այդ ծրագիրը, և այդ թուականէն ի վեր ետ չէ առնուած, բան մը որ արդէն կարելի չէ առանց երեք տէրութեանց հաւանութեանը, որոնք ստորագրած են ծրագրին տակ: Այդ ծրագիրը և մայիս 11ի յիշատակագիրը մինչև այսօր ճշմարիտ հիմը կը կազմեն այն բարենորոգումներուն, որոնց իրականացումը բաղձալի է Հայաստանի համար: Բ. Դրան այդ հրամանագրին վրայ այսօր ալ նոր բանակցութիւններ կրնան կատարուել օգտակարապէս:

2.

Ջարդերը 1895 Հոկտեմբերին կը վերսկսին նոր սասկուրեամբ մը — Տէրութիւնները համապարօթիք չեն ննուողական միջոցներու մասին. — Ռուսիոյ անհարբեութիւնը. — Պ. Բօլ Քանապօն զուր ջանքեր կը քափէ ազդու փողափականութեան մը հետեւելու համար. — Անիւստանութիւնը կը շարունակէ մինչեւ այսօր. — Ասանայի 1909ի ջարդերը:

Լաւ պիտի ըլլար, եթէ երեք Սուլթանը իր ընթացքը պատշաճեցնէր այն հաւաստիքներուն, զորս ընծայած էր դեսպաններուն: Բայց այդպիսի բան մը չըրաւ երեք. ոչ մէկ միջոց ձեռք չառաւ, տագնապին առաջը առնելու համար, որմէ տեղեկութիւն ունէր կանխաւ: Այնուհետեւ քանի մը ամիս, Դեղին Տետրակին մէջ երկար մարտիրոսագրութիւն մը կը պարզուի, հազարաւոր կեանքերու քնաջնջումով, որոնք արիւննարբու գազաններու յարձակումին զոհ կ'երթան: Ամբողջ ժողովուրդ մըն է որ վայրագօրէն կը խողխողուի իշխանութեանց մեղսակից բարեացակամութեամբ:

Կ. Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանը Բ. Դրան բողոքեց լատին հաստատութիւններու բռնաբարձման, Կաթողիկէ Հայերու ջարդին և Ֆրանսայի պաշտօնական թեւարկութեան ներքեւ գտնուող լատին միաբնակարան հայր Սալվաթօրի սպաննութեան դէմ, 1895ի նոյեմբերին, Յետոյ բանակցութիւններ կատարուեցան հայր Սալվաթօրը սպաննող զնդ. Մազար պէյը ձերբակալելու համար, բայց հետապնդումները դիտմամբ ուշացուցին, Ֆրանսայի հրապարակագիր մը կ'ըսէ թէ 1897ի գարնան, այդ բարձրաստիճան սպային հանդիպած էր Հալէպի ճամբուն վրայ, երբ Իսթանուլուէն կ'երթար չոգենաւ նստելու համար, այն ատեն արեան հեռքերը տակաւին կը տեսնուէին տուններու պատերուն, եկեղեցիներու քարայրատակներուն և քաղաքներու սալաշատակներուն վրայ, 1896 Օգոստոս 26ին, Կ. Պոլսոյ Օսմ. Կայս.

Պանքային վրայ եղեռնափորձ մը կատարուեցաւ: Այդ դէպքը հայ յեղափոխական խումբի մը յուսահատական փորձը համարուեցաւ, Եւրոպայի ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար դժբախտ հայ ազգին վրայ, սակայն այդ եղեռնափորձին դրդապատճառը խորհրդաւոր մնացած է իսկապէս: Եղեռնափորձէն յետոյ կատարուած սպաննութիւնները ու աւարառութիւնները ոստիկանութեան և զինուորներու կողմէ չարզիլուեցան, Նոյն իսկ մասնակցողներ ալ եղան: Պ. Վիքթօր Պէրար այդ դէպքերը պարզած է Սուլթանին Քաղաքականութիւնը անուն գրքին մէջ: Դեղին Տետրակն ալ կը հաստատէ զանոնք:

Պ. Քանպօն խնդրեց որ աղբու միջոցներ ձեռք առնուին: Սեպտեմբեր 30ին, արտաքին գործերու նախարար Պ. Հանօթօյի կը գրէր. «Կրտսական խնդիրը կարգադրուեցաւ, որովհետեւ Սուլթանը համոզուած գոյացուց թէ ապստամբութեան երկարաձգուած եւրոպական միջամտութիւն մը առաջ պիտի բերէր անպատճառ:

հայկական խնդիրը կը ձգձգուի և ծանրակշիռ վիճակ մը կ'առնէ, որովհետեւ Սուլթանը այդ միջամտութիւնէն զերծ կը նկատէ ինքզինքը:

«... Կարծեմ, նախ պէտք կայ յայտարարելու թէ վեց կառավարութիւնները համաձայնած են, իւրաքանչիւրը մէյմէկ զրահաւոր զրկելու համար Կ. Պոլսոյ: Այսպէս՝ Սուլթանը սա ճշմարիտ տպաւորութիւնը պիտի ունենայ թէ Եւրոպա միաբան է»:

Կոտորածները նորէն սկսան գաւառներուն մէջ: Անգլիական յիշատակագիր մը, 1896 հոկտեմբեր 20 թուակիր, Բարիդի անգլիական դեսպանին կողմէ Պ. Հանօթօյի յանձնուեցաւ: Այդ յիշատակագրով համաձայնութիւն մը կը կնքուէր տէրութեանց միջև, պայմանաւ որ միաձայնութեամբ տրուած ամէն որոշում գործադրուի:

Այդ միջոցին Սուլթանը կը խաղցնէր Եւրոպան, յայտարարելով թէ օգտակար բարենորոգումներ պիտի գործադրէր: Պ. Քանպօն նոյեմբեր 16ին կը գրէր Պ. Հանօթօյի.

«Սուլթանը, ամէն ձգձգողական միջոցներու կը դիմէ և Բարիդի իր դեսպանին զեկոյցները ուրիշ նպատակ չունին եթէ ոչ սա հաւատքը ներշնչել թէ բան մը կ'ընեն, մինչ քան մը ըրած չունին»:

Վերջապէս 1896 դեկտեմբեր 15ին Պ. Հանօթօ հեռագիր մը ուղղեց Պ. Քանպօնի: Այդ հեռագրին մէջ ճշդուած է ֆրանսական և ռուսական կառավարութեանց համախորհուրդը ընթացքը անգլիական յիշատակագրին հանդէպ:

Ահաւասիկ այդ հեռագիրը.

«Պէտք է ուշադրութենէ վրիպեցնել որ ռուսական կառավարութեան հետ համախորհուրդ, տէրութեանց միահամուռ գործողութեան համար անհրաժեշտ

կը նկատենք անոնց կանխագոյն համաձայնութիւնը հետեւեալ երեք կէտերուն վրայ .

«Օսմ. կայսրութեան ամբողջութեան պահպանումը . ո՛չ մէկ առանձին գործողութիւն ու է կէտի վրայ . երկու տէրութեանց թեւաբկութեան պէտք չկայ :

«Պէտք չունիմ ձեզի յիշեցնելու թէ մեր կարծիքով , կայսրութեան բոլոր բնակչութիւններուն համար պէտք է գործադրուին բարենորոգումները , առանց ցեղի և կրօնքի խտրութեան :

«Գաղութնաշողական միջոցներուն , պատեհ առթիւ պիտի քննենք այդ խնդիրը . եթէ երբեք տէրութիւնները միաձայնութեամբ ձանձնան անոր բացարձակ անհրաժեշտութիւնը» :

Հետեւաբար տէրութիւնները կը յետաձգէին ճշնշողական միջոցներու քննութիւնը . արդ՝ ճշնշումը միայն կրնար յուզման մատնել Սուլթանը : Ռուսիա ազդեցութեան գործելու հակամէտ չէր բնաւ : Իսկ Գերմանիա ա՛լ աւելի անտարբեր էր , անտեսական ու առեւտրական տեսակէտով , և չա՛հ ունէր Ապտ-իւլ-Համիտը խնայելուն մէջ :

Խնդիր մը կը ներկայանայ հիմա : Յրանսա այն ատեն իրաւճանք ունէր Ռուսիոյ համակարծիք ըլլալու բոլորովին և իր ընթացքը ստորագրուելու անոր , 25^օ մի որ Յրանսա այդ թուականին Ռուսիոյ հետ չէր միացած ու է զինակցութեամբ : Ընդհակառակը Փրանսական կառավարութիւնը պէտք է համամիտ դառնար Անգլիոյ ջատագոված ազդու միջոցներուն : Այդ թուականէն յետոյ պատահած դէպքերը , ինչպէս Գերմանիոյ անտեսական փոխգործակցութիւնը Թուրքիոյ մէկ մասին վրայ , Ժէօն-Թուրքերու յեղափոխութիւնը , Պալքանեան ժողովուրդներու ազատագրութեան պատերազմը և ընդհանուր պատերազմի մը սպառնալիքը ցոյց տուին թէ

պէտք չէ անլոյծ ձգել խնդիրները , երբ առաջարկուած լուծումները կը համապատասխանեն քաղաքակիրթ և զօրաւոր տէրութեանց տարրական պարտականութիւններուն : Մէկ խօսքով , բան մը չա՛հմ են 1896ին , հայկական խնդրին լուծումը յետաձգելով , որ այսօր երեւան կուգայ աւելի քան երբեք սպառնական , պալքանեան յաղթանակներէն յետոյ : Ինչ որ ալ ըլլայ , Ապտիւլ Համիտ փորձառարար սա համոզումը գոյացուցած էր թէ եւրոպա բռնի ուժի չպիտի դիմէր . ուստի կը շարունակէր խոստումներով խաբիւքել տէրութիւնները , որոնցմէ ոմանք թերեւս կ'ուրախանային ժամանակ չահելնուն համար : 1896 դեկտեմբեր 31ին . Պ . Քանպօն բարենորոգումներու գործադրութեան մասին իրեն զրկուած հիւպատոսական տեղեկագրերը Պ . Հանօթոյի կը յղէր , սա եզրակացութեամբ .

«Կը հետեւի որ բարենորոգմանց մեծ մասը մինչև հիմա թուղթի վրայ մնացած են . ոչ մէկ միջոց ձեռք չէ առնուած , Բերլինը զսպելու համար , գլխաւոր հեղինակները չարագործութեանց , որոնց դարման մը տանելու սահմանուած էին այդ բարենորոգումները» :

Այդ թուականէն ի վեր շատ քիչ բան փոխուած է Հայաստանի մէջ : Տէրութեանց յիշատակագիրը և բարենորոգումներու ծրագիրը , Բ . Դրան կողմէ 1895 հոկտեմբեր 20 թուակիր հրամանագրով վաւերացուած , մոռեալ տառ մնացին , մինչ տարիներէ ի վեր Հայաստանի Սահմանադրութիւնը պէտք է համարուէր , և կամ առնուազն այնպիսի խաբիւք մը , որուն վրայ հիմնուէին այդ տարաբախտ երկրին համար բաղձացուած բոլոր բարեօրոգումները : Բայց այսօր կը տեսնենք որ այդ վաւերագրերը նորէն դուրս կուգան դիւանատուններէն :

1897ի թուրքահեւելէն պատերազմը օսմ. կայսրութեան ուրիշ կէտերուն վրայ դարձուց հանրային ու-

չադրութիւնը: Յետոյ ռուսեւճարոն պատերազմը ծագեցաւ Մայրագոյն Արեւելքի մէջ: Առաջին անգամ ըլլալով՝ Ռուսիա իր պարտականութեան մէջ կը թերանար. իբր պաշտպան Թուրքիոյ քրիստոնեաներուն, անտարբեր կը գտնուէր հայկական թշուառութեանց հանդէպ: Կ. Պոլսոյ մէջ բռնած իր աւանդական քաղաքականութենէն հրաժարելու հարկադրուեցաւ, ուրիշ տեղ զբաղած ըլլալուն համար: Եթէ գերման քաղաքականութեան չնորհիւ ձեռք կը բերուէր այդ արդիւնքը, պէտք է խոստովանիլ որ Գերմանիա փայլուն յաջողութիւն մը ունեցաւ:

Այդ թուականներուն, կացութիւնը չէր բարւոքած Հայաստանի մէջ, ուր ջարդերը թէև դադրած, սակայն տեղական իշխանութիւնները ամէն տեսակ կեղեքումներ ի գործ կը դնէին: Հայկական խնդրի մասին լռութիւն կը տիրէր քաղաքական աշխարհին մէջ. չէին ուզեր ցաւագին յիշատակներ արթնցնել, Կարգախօսն էր հայկական հարցը չյուզել: Այնուհետեւ մակեդոնական խնդիրը Արեւելքի մէջ գրաւեց հանրային ուշադրութիւնը:

Ժէօն-Թիւրքերու յեղափոխութիւնը, որ սկզբան այնքան խանդավառեց Հայերը և յոյսեր ներշնչեց անոնց, շուտով յուսախաբութիւն առաջ պիտի բերէր: Ատանայի ջարդերուն առթիւ կառավարութիւնը այն ընթացքը բռնեց որուն հետեւած էր Համիտ տպանըչոյս տարի առաջ, Եւրոպա յանկարծ ինքզինքը բիրտ իրականութեան առջեւ գտաւ այդ կոտորածներէն յետոյ: Հայկական խնդիրը կը ներկայանար իբր հրակէզ քանսէր մը Թուրքիոյ կողերուն վրայ՝ Ասիոյ կողմը, ինչպէս մակեդոնական խնդիրը Եւրոպայի մէջ:

Այսօր մակեդոնական խնդիրը բռնի ուժով լուծուած է: Վաղը հայկական խնդիրն ալ այդպէս պիտի ըլլայ, եթէ երբեք արագ դարձան մը չընեն:

Է.

Հայկական խնդրին չորս լուծումներ. — 1. Տէրութեւնց ֆոնքսիին ներքեւ գործադրութիւնը այն բարենորոգումներուն, որոնք 1895 հոկտեմբ. 20ին վաւերացուած են Սուլթանին կողմէ, կարգ մը փոփոխութիւններով. — 2. Հայաստանի ինքնօրէնութիւնը. — 3. Օսար տէրութեան մը միջամտութիւնը որ Ռուսիա միայն կրնայ ըլլալ. — 4. Անիւստանութեան շարունակումը հայկական նահանգներուն մէջ. հաւանական խռովութիւններ կայսրութեան արաբական մասերուն մէջ, եւ իբր անխուսափելի հետեւանք՝ Ասիական Թուրքիոյ բաժանումը:

Չորս լուծումներ կան, Հայաստանի մէջ տիրող ողորակի կացութեան վերջ տալու համար, որ աւելի անտանելի է այն կացութենէն, որուն մատնուած էր Մակեդոնիա, ասկէ առաջ:

1. Տէրութեանց յիշատակագրին հետեւանքով Սուլթանին կողմէ հրամանագիր մը ելած է 1895 հոկտեմբեր 20ին, լարենորոգումներ ի գործ դնելու համար, բայց այդ թուականէն ի վեր գործադրուած բարենորոգում-

ները ստապատիր բաներ եղած են. սակայն բարեփոխումներ մտցնելու է այդ հրամանագրին մէջ, տէրութեանց պաշտօնական միջամտութեամբը անուանելու համար կուսակալները և բարձր քօմիսէրը: Անգլիոյ կողմէ յուզուած էր այդ խնդիրը, 1895ի ապրիլին (Դեղին Տեսրակ, էջ 59): Ատկէ զատ, կարելի է նաև ուրիշ արամադրութիւններ առնել բարենորոգմանց աւելի կատարեալ ծրագրէ մը, որ 1895 մայիս 11ին Սուլթանին ներկայացուած է Ֆրանսայի, Անգլիոյ և Ռուսիոյ յիշատակագրովը: Միւրցթէկի համաձայնութեամբ որոշուած միջոցներն ալ նկատի առնուելու են: Վեց մեծ տէրութիւնները իրենց վերապահելով բարենորոգումներու քօնթրօլը, պարտաւոր էին իրարու հետ համաձայնիլ, նոր ըէժիմը իրապէս վաւերացնելու և ի հարկին թուրքիան բռնադատելու համար որ բարենորոգումները գործադրէ:

Բայց որո՞նց պաշտօն յանձնուած էր ճնշողական միջոցներ ի գործ դնելու թուրքիոյ վրայ, որ այնքան ճարպիկ է խոստումները չյարգելու մէջ: Հոտ է որ կը ծագի անյաղթելի դժուարութիւն մը, եթէ երբեք թուրք պետական մարդոց բարի կամեցողութեան վրայ վստահ չըլլան նախապէս:

2. Հայկական վեց նահանգներուն լայն ինքնօրէնութիւն մը շնորհել, Սուլթանին գերիշխանութեան տակ: Օրինակի համար, Լիւթանի պէս կամ ասկէ քանի մը տարի առաջ Արեւելեան Րումէլի մէջ գործադրուած ըէժիմին նման մասնաւոր Սահմանադրութիւն մը տալ Հայաստանի: Բայց ինչպէս ասկէ առաջ ըսինք, Հայաստանի և Քիւրտիսթանի բնակիչները համատարր չեն. թուրքերը, Քիւրտերը, Հայերը և ուրիշ քրիստոնեաներ իրարու հաւասար են կամ մէկ երրորդ համեմատու-

թիւն ունին. այդ պարագան ծանր խնդրաբան մը կ'ըլլայ կանոնաւոր կառավարութեան մը հաստատումին, բնիկ տարրերու միջոցաւ. Սակայն կարելի է յիշեալ դրութիւնը փորձել բուն հայկական հողամասին մէջ, որուն սահմանը գծեցինք ասկէ՝ առաջ: Հայկական աղբիւրէ վիճակագրութեանց համաձայն, Հայաստանի 2,615,000 բնակչութեան $\frac{1}{100}$ ին 45.2ը Քրիստոնեայ են, $\frac{1}{100}$ ին 9.6ը զանազան կրօնքներու կը պատկանին և $\frac{1}{100}$ ին 45.1ը Իսլամ են: Եթէ երբեք տեղական ինքնավարութիւն մը տրուի և ապահովութիւնը երաշխաւորուի, տիրող անիշխանութեան պատճառաւ իրենց ծննդավայրէն հեռացած շատ մը Հայեր պիտի դառնան իրենց երկիրը: Հայ ազգը ջարդերէն, ու Ամերիկա, Եգիպտոս և այլուր կատարած արտագաղթէն տասնորոգուած, թերեւ կարենայ Հայաստանի մէջ վերակազմուիլ հաստատուն հիմք ու վրայ:

3. Օսար տէրութեան մը միջամտութիւնը հայկական հանձնարարութեան մէջ, վերջ տալու համար անիշխանութեան, անապահովութեան եւ հաւսահաւորութեանց. ի վերջոյ՝ Ռուսիոյ կցում: Մինչև հիմա Կովկասի կողմէն դրացի ամէնէն մեծ տէրութիւնն է Ռուսիա, որ միջամտողի դերը ստանձնած ըլլալ կը թուի, մանաւանդ որ Ռուսիա իր իշխանութեան տակ ունի հայ ժողովրդեան մէկ մասը և էջմիածինը, ուր կը նստի Կաթողիկոսը: Արդ, Ռուսիոյ կցումը արմատական լուծում մըն է. Հայերուն մէկ մասը, վնասած, իրենց յուսահատութեան մէջ պիտի մաղթեն որ այդ կցումը ըլլայ: Այդ ծայրայեղութեան պիտի մղուին, նկատելով որ Եւրոպա երեսուն տարիէ ի վեր միեւնոյն ողբալի կացութեան մէջ ձգած է Հայերը, հակառակ Պերլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածին խաբկապատիր խոստումներուն: Բայց հայ ազգը անդառնալիօրէն պիտի կորսուի, որով-

հետև Ռուսիա իր դրուժեան համաձայն , բռնի ուժով պիտի ռուսացնէ Հայերը , հայ լեզուին ու կրօնքին դէմ պայքար պիտի մղէ աւելի կամ նուազ սաստկութեամբ , ինչ որ յաճախ կը տեսնուի Ռուսահայերուն մէջ , Անտաբակոյս , Հայերը բարեկեցութեան , ապահովութեան , բարեկեցութեան և խաղաղութեան մէջ պիտի ապրին ռուս իշխանութեան տակ , բայց շատ սուղ գնած չպիտի՝ ԲԱՆ՝ ալ բարիքները , երբ իրենց ազգային ոգին անդառնալի կերպով կորսնցնեն : Շատ մը Հայեր այսպէս կը խորհին , գիտնալով որ Թուրքերուն կողմէ անարգարութիւններու և հալածանքներու ենթակայ են : Բայց զէթ Եւրոպայի միւս ժողովուրդներուն՝ Յոյեւրուն , Սերպերուն և Պուլկարներուն պէս կ'ապրին ու կը յուսան : Զէ՛ մի որ այդ ժողովուրդները տարիներով ճնշուած մէջ ապրելէ յետոյ , իրենց յոյսերը իրականացուցած են վերջապէս :

Հայաստանի կցումը Ռուսիոյ՝ այնպիսի լուծում մը պիտի բլլայ, որ պիտի քայքայէ եւրոպական տէրութեանց ընդհանուր հաւասարակշռութիւնը եւրոպայի մէջ, իւրաքանչիւր եւրոպական տէրութիւն օտմ. կայսրութեան մէկ մասը պիտի պահանջէ, Վերջնական հաշու, Եյաբդապօւնիմեան ազդանշանը պիտի բլլայ ատիկա: Եւ իրերու ներկայ վիճակին մէջ, այդ գործողութիւնը անվտանգ կերպով տեղի չպիտի ունենայ:

4. Հայաստանի մեջ անիւթանութեան շարունակում աւելի կամ նուազ երկար աշեն: Տիրող տարրին անկարողութիւնը դարման ցանելու մասին եւ տեղութեանց համար անկարելիութիւն՝ օգնելու կամ բռնադատելու, իրենց միջեւ ծագած անհամաձայնութեան պատճառաւ: Ասիական թուրքիոյ վերջնական անկումը, պալլանեան պետութեանց հաւանական մասնակցութեամբ դարձեալ, ինչպէս եղած է արդէն եւրոպական թուրքիոյ մէջ:

Եթէ երբեք Եւրոպա չարունակէ նոյն սխալները
գործել օտմ. կայսրութեան հանդէպ, ինչպէս անցեալին
մէջ, շատ մը պատճառներ կան որ Թուրքիոյ քայքայ-
ուիմը, որ ժէ. դարուն սկսած է Եւրոպայի կողմը,
հիմա Ասիոյ մէջ ալ շարունակէ աւելի արագ կերպով:
Հայերը, Սուրիացիները, Արաբները հետզհետէ աւելի
գիտակից պիտի ըլլան իրենց ազգային ոգիին: Այդ ժո-
ղովուրդներուն քրիստոնեայ մասը տակաւ կը նոյնա-
նայ և պիտի նոյնանայ Եւրոպացիներուն հետ, իրենց
ապրելակերպովը ու խորհելակերպովը: Այդ քրիստոնե-
այ ցեղերուն իտէալը, քաղաքային ու կրօնական հա-
ւասարութեան վրայ հիմնուած, իսլամական մտայնու-
թեան ու յաղթականին հիմնական գաղափարներուն
պիտի բաղխի, հաւատացեալի ու անհաւատի անհաւա-
սարութեան խնդրին մէջ: Ուրիշ շատ մը բաղխումներէ
յետոյ առաջ եկած այդ բաղխումին հետեւածքը պիտի
ըլլայ վերջնական տագնապը:

Ըլլայ վերջնական տագնապը :
Ձմռաննք որ ազատագրուած ժողովուրդները
մինչև Պոլսոյ դռներուն առջև հասան : Անոնք պիտի
մեծնան , պիտի զօրանան . եթէ ոչ իբր յալթական , գէթ
իրենց ուժին գիտակից , պիտի շարունակին բանակցիլ
դժբախտութենէն խելօքցած Թուրքերուն հետ : Եթէ
երբեք Եւրոպա մոռնայ Հայերը , այն ատեն այս վեր-
ջինները Ան Ծովու վրայէն ձեռք պիտի երկարեն հան-
դիպակաց նաւահանգիստներուն մէջ հաստատուած երի-
տասարդ ժողովուրդներուն , Տրապիզոնէն քանի մը
ժամ հեռու : Դիւրին է գուշակել թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ
հետեւանքը , պէտք չէ աչքէ վրիպեցնել նաև հարաւա-
կողմը , ուր կը գտնուին Փոքր Հայք և Ատանայի կու-
սակալութեան նաւահանգիստները , Մէրսին ու Եու-
մուրթալըզի ծովախորշը : Հելլէնական զօրաւոր նաւա-
տորմը կրնայ այսուհետև դիւրաւ այցելել այդ նաւա-
հանգիստները :

Հոս պէտք կը զգանք յիշեցնելու այն հրահանգիչ խօսքերը զորս ըրած էին պալքանեան պատուիրակները Լոնտոնի մէջ, անցեալ դեկտեմբեր 27ին, երբ Թուրքիա-անհաշտ զգացումներով տողորուած, մերժողական պատասխան կուտար: Պալքանեան դաշնակցութեան պատուիրակները, այդ պատասխանէն զայրացած, իրենց զգացումները չէին ծածկեր: Լրագիրներուն մէջ հրատարակուեցան անոնց յայտարարութիւնները: Ի մէջ այլոց դիտելի է պատուիրակներուն սա յայտարարութիւնը.

«Ինչ որ ալ ըլլայ, Թուրքերը այսուհետեւ մեր ձեռքը խաղալիկ են: Եթէ կ'ուզեն ապահով և հանգիստ ըլլալ թէ՛ Եւրոպայի ու թէ՛ Ասիոյ մէջ (մենք կէս մը ասիացի, գործելու միջոցներ ունինք, մանաւանդ Հայերուն մէջ), մեր բարեկամութիւնը ձեռք բերելու են, սերտ համաձայնութեամբ մը:»

Մաղթենք որ, Ֆրանսայի և մարդկութեան շահուն համար, մինչեւ Ասիա տարածուող պատերազմի հեռանկարը չուտով անհետանայ, և Հայաստանի խոստացուած բարենորոգումներու ուղիղ գործադրութեամբը Թուրքիա գիտնայ հաշտուիլ այն բնակչութիւններուն հետ, որոնք շահ ունին աւելի կամ նուազ սերտ կապերով միանալու օտմ. կայսրութեան հետ:

Ը.

Ֆրանսայի համար աղետալի հետեւանքներ պիտի ունենայ Ասիական Թուրքիոյ հաւանական բաժանումը. — Եւրոպայի հանրային կարծիքին մէջ շարժում մը սեղծուելու է ի նպաստ Հայերուն. — Այդ մասին նպաստաւոր նշաններ կը տեսնուին Գերմանիոյ, Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ մէջ. — Պէտք է միջազգայնացնել հայկական խնդիրը:

Մեծագոյն դժբախտութիւնը պիտի ըլլայ, եթէ երբեք Մակեդոնիոյ դէպքերը Հայաստանի մէջ կրկնուին և Թուրքերը մերժեն խոստացուած բարենորոգումները, բան մը որուն հետեւանքը պիտի ըլլայ օտար միջամտութիւն: Թուրքերը ինչպէս Եւրոպայի, նոյնպէս Ասիոյ մէջ անձնասպանութեան դիմած պիտի ըլլան, եթէ անկարողութիւն ցոյց տան և իրերու վիճակը չըմբռնեն: Մենք սա համոզումը ունինք թէ Ասիական Թուրքիոյ բաժանումը ահռելի հետեւանքներ պիտի ունենայ, ըլլա՛յ ներքին յեղափոխութիւններով կամ մեծ տէրութեանց միջամտութեամբ, ըլլա՛յ պալքանեան պետու-

Թեանց նոր յաղթանակներով։ Ռուսերուն կողմէ Հայաստանը դրաւուելէն յետոյ, Անդրկիսայիները ամբողջ արարախօս երկիրները կամ անոնց մէկ մասը պիտի պահանջեն։ Ֆրանսացիները թերեւս Սուրբան ձեռք բերին, իբր աւարի բաժին, բայց այդ իրողութիւնը ու է կերպով չպիտի կրնայ փոխարինել այն քաղաքական, տնտեսական և բարոյական աղէտը, որ առաջ պիտի գայ Ֆրանսայի համար, երբ Գերմանիա գրաւէ Անատոլուն կամ Փոքր-Ասիան։ Ֆրանսա չուզեր որ Գերմանիա Միջերկրականի մէջ հաստատէ իր նաւատորմը։ Ան ինչո՞ւ համար Ֆրանսա բացարձակապէս կը հակառակի որ Ասիական Թուրքիան բաժնուի մեծ տէրութեանց միջեւ։ Այդ պատճառաւ է որ Ֆրանսա կը յորդորէ օսմ. պետական մարդիկը, որպէս զի տանելի բէժիմ մը ընծայեն Հայերուն, կայսրութիւնը հիմնայաւորակ չկործանելու համար։

1894-1896ի կոտորածներուն ատեն հանրային կարծիքը ամէն տեղ, թերեւս բացի Անգլիայէն, սխալ գաղափար կազմեց Հայերուն նկատմամբ, Ապտիւլ Համիտի ջանքերուն շնորհիւ։ Անոնք որ տասնութ տարի առաջ, անտարբեր աչքով կը դիտէին ամբողջ ժողովրդեան մը բնաջնջումը, այսօր կրնան հասկնալ թէ ո՞րքան վնասակար է կատարեալ անիշխանութեան մատնել երկիր մը, որուն պարբերական տազնապնները ընդհանուր պատերազմ կը սպառնան Եւրոպայի։

Հայերու մասին կարծիքի փոփոխութեան նշաններ կը տեսնուին Գերմանիոյ մէջ։ Ինչպէս յայտնի է, Գերմանները գործնական մարդիկ են։ Հետազօտութեանց մէջ կը գերազանցեն, և դատաստան մը ընելէ կամ որոշում մը տալէ առաջ, վաւերագրեր կը հաւաքեն։ Գերմանները գլխաւորաբար ուղեցին լուսարանել հայկական խնդիրը, որ ատենօք չափազանց մթաղեած

էր Վիլհելմ Բ.ի և Ապտիւլ Համիտի բարեկամութեամբ։ Վերջերս առաքելութիւններ դրկեցին Հայաստան, որոնց պատրաստած տեղեկագիրները զգալի փոփոխութիւն մը առաջ բերին հանրային կարծիքին մէջ, Բուր լէ Բեօբը s'Ռէիան թերթը անցեալ մարտ 25ին Պերլինէն համակ մը կը հրատարակէր սա խորագրով. «Գերմանիա և Հայկական խնդիրը»։ Հետեւեալ մասը կը քաղենք այդ նամակէն.

«Հոս քօմիթէ մը կազմուեցաւ, հայկական դատը պաշտպանելու համար։ Հրապարակախօսութիւններ պիտի սարքէ Պերլինի և ի հարկին Գերմանիոյ ուրիշ քաղաքներուն մէջ, հանրային կարծիքը լուսարանելու համար Ասիական Թուրքիոյ հարցերուն և մասնաւորաբար հայկական խնդրի մասին։ Տոքթ. Լէբսիուս կը մասնակցի այդ հայասէր քօմիթէին, և ան է որ առաջին հրապարակախօսութիւնը բրաւ։ Շատ համակիր ընդունելութիւն մը գտաւ։

«Ի՞նչ են Տոքթ. Լէբսիուսի հայեացքները Ասիական Թուրքիոյ և Հայաստանի վրայ։

«Գերմանիա, կ'ըսէ Տոքթէօրը, մեծապէս չահագրգռուած է որ Ասիական Թուրքիոյ մէջ սքաթու-ֆուօն չխանգարուի և երկրին քաղաքական ամբողջութիւնը պահուի. որովհետեւ Գերմանները իրենց ոչ այնքան նպաստաւոր ռազմագիտական դիրքերուն պատճառաւ չեն կրնար հողային գրաւումներ ընել։ Գերմանիոյ համար կենսականը սա է որ իր անտեսական ծրագիրները յաջողութիւն գտնեն Փոքր-Ասիոյ մէջ իր ճարտարագործական ու առեւտրական ձեռնարկներու ազատ բարգաւաճումը երաշխաւորուի։

«Օսմ. կայսրութեան չէնքը պէտք է ամրանայ պատերազմէն յետոյ, և միացած ու զօրաւոր Թուրքիա

մը հաստատելու ստիպողական գործին մէջ Հայերը կոչուած են մեծ դեր մը խաղալու :

«Որքան ատեն որ հայ ժողովուրդը իր ամենատարրական իրաւունքներէն (քաղաքական և ազգային-մատուրական իրաւունքներ) զրկուած մնայ, Հայաստանը ընդարձակ դժուար մը պիտի ըլլայ արտաքին միջամտութիւններու և ներքին անկարգութիւններու : Այն օրը, որ այդ ժողովուրդը ձեռք բերէ իր գոյութեան ու ազատ զարգացման համար անհրաժեշտ եղող բարենորոգումները, ո՛չ միայն պիտի ապահովուի կովկասեան սահմանադուլներու անընդարարելիութիւնը, այլ և կարելի պիտի ըլլայ ամուր և տեւական կապերով միացնել հայ տարրը թուրք կայսրութեան մնացած մասին հետ : Որովհետեւ հայ տարրը յոյն տարրին հետ փոքր-Ասիոյ մէջ ամենաթանկագին յենակէտը կը կազմէ գերման շահերուն և ծրագիրներուն :

«Հետեւաբար, Գերմանիա ստիպուած է հիմնական վերաքննութեան մը ենթարկելու այն սկզբունքները և քաղաքականութիւնը, որոնց միջև հիմա կը հետեւէր թուրքիոյ մէջ . պէտք է արմատապէս փոխէ Հայերուն նկատմամբ ունեցած ընթացքը : Ասիական թուրքիոյ քաղաքական եւ քաղաքական ամրացումը ու եւրոպականացումը անկարելի է, առանց Հայ ազգին անձնուէր աջակցութեան :

«Հետեւաբար, գերմանական եւ հայկական շահերը կասաբիապէս համաձայն են իրարու : Ահա ինչո՞ւ համար գերման կառավարութիւնը կ'ուզէ իր բոլոր ուժովը մղում տալ Հայոց իրաւունքներուն և պահանջուններուն, որոնց գործադրութեամբ միայն թուրքիոյ վերականգնումի ճամբան կը հարթուի» :

Մենք աւելին պիտի ըսենք . ինչերը չի դառնար Գերման շահերուն վրայ միայն, Եւրոպական շահերն

ալ լիովին համաձայն են հայկական շահերուն հետ, միեւնոյն պատճառներով : Հետեւաբար միւս տէրութիւնները թոյլ տալու չեն որ Գերմանիա ամէնէն աւելի փութկոտ գտնուի Հայերը պաշտպանելու գործին մէջ, որոնք երէկ ջարդերէն կործանած են, իսկ այսօր ալ արտագաղթէն կը տասանորդուին :

Ինչպէս ըսինք ասկէ առաջ, անգլիական կառավարութիւնը 1894-1896ի ջարդերուն ատեն նպաստաւոր դերք մը թռնած էր Հայերուն նկատմամբ և տէրութեանց մէջ միայն ինք պահանջած էր որ ճնշողական թիւղներ ի գործ դրուին թուրքիոյ վրայ : Այդ թուամիջոցներ ի գործ դրուին հանրային կարծիքը չէ փոխուած կանէն ի վեր, Անգլիոյ հանրային կարծիքը չէ փոխուած Հայերուն հանդէպ և հայասէր քօմիթէները իրենց պահանջուններուն ի նպաստ շարժում մը առաջ բերելէ չեն դադարած միշտ : Յրանսայի մէջ, Կաթոլիկներուն, չափաւոր և յառաջդիմական կուսակցութեանց մօտ Հայերը քսան տարիէ ի վեր հաւատարիմ բարեկամներ են, իրենց դատը պաշտպանելու համար, Հանրագտած են, իրենց դատը պաշտպանելու համար, Հանրային կարծիքը պիտի յուզուի տակաւ և միաբան պիտի դառնայ հայկական խնդրի մասին :

Յաւալի է որ կարգ մը պարագաներու մէջ ֆրանսական կառավարութիւնը որոշ դերք մը չէ թռնած հայկական հարցի մասին : Կ'ըսուի թէ Յրանսա զանազան շարժառիթներով չէ ուզած դժգոհութիւն պատճառել թուրքիոյ, Նոյնպէս չէ ուզած որ Ռուսիոյ հետ համընթաց երթալը նշմարուի :

Արդ, Ռուսիա քանի մը ամիսէ ի վեր փոխած է Կովկաս բնակող Հայերուն նկատմամբ հետեւած քաղաքականութիւնը : Քսան տարի առաջ, Ռուսիոյ համար լեզափոխականներ էին Հայերը, Այսօր կը շահագրգռուի անոնցմով, որովհետեւ Հայերը իր յառաջապահ կը գտնուին Փոքր-Ասիոյ ճամբաներուն վրայ : Չպրպտենք

այդ քաղաքական փոփոխութեան պատճառները և իբր նախազգուշական միջոց մը միայն նկատենք։ Մաղթենք որ ո՛չ Ռուսիա և ոչ ալ ուրիշ տէրութիւններ զինուորական ու անջատ միջամտութիւն մը չընեն Ասիական Թուրքիոյ մէջ։ Այն օրը, ուր Ռուսիա իր զինուորները Տրապիզոն ցամաք հանէ, Գերմանիա ալ զօրք պիտի դրկէ Իսկէնտէրուն կամ Մէրսին, որ Պաղտատի իր երկաթուղիին մօտ կը գտնուի։ Անգլիա ևս Պարսկային ծոցին հիւսիս-արեւմտեան ծովեզերքը պիտի գրաւէ, որ Հնդկաստանի ճամբուն վրայ կը գտնուի։ Զանա՛նք որ Թուրքիա ինք գործադրէ բարենորոգումները, տէրութեանց քօնթրօլին ներքեւ, ու տէրութիւններէն և ոչ մէկը մասնաւոր պաշտօն մը չունենայ։ Ֆրանսա այս միջոցիս Միջերկրականի արեւմտեան կողմը, Մարոքի մէջ զբաղած ըլլալուն, կը մաղթէ որ միջազգային դառնան Արեւելքի կիճիւնները։

ՀԱՅ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

ԵՒ ՀԱՅԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ

Պալքանեան վերջին պատերազմին հետեւանքով, եւրոպական տէրութիւնները դարձեալ սկսան ուշադրութիւն ընծայել թրքական գործերուն, կարգադրութեան եղանակ մը գտնելու համար։ Հայերն ալ այս պատեհութենէն օգուտ քաղեցին, իրենց պահանջումները ընելու համար։

Հայ ժողովրդեան անունով պատուիրակութիւն մը անուանուած է Էջմիածնի Կաթողիկոսին կողմէ, որ ամենայն Հայոց Հայրապետն է։ Պատուիրակութիւնը միայն օսմ. հպատակներէ բաղկացած է և պաշտօն ունի բարենորոգումներու գործադրութիւնը պահանջել Ասիական Թուրքիոյ գաւառներուն մէջ։ Պատուիրակութեան ծրագիրը բոլոր հայ կուսակցութեանց հաւանութեան արժանացած է։

Շահեկան կը համարենք հոս առաջ բերել այն երեք զեկոյցները, որոնք հայ պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար փաշայի ստորագրութեամբ հրա-

տարակուեցան ասկէ առաջ : Այդ զեկոյցներուն նպատակն է ճշդել հայկական պահանջումներուն բուն ոգին :

Նոյնպէս առաջ պիտի բերենք անգլիական խորհրդարանին 1913 մայիս 18ի նիստին մէջ հայկական խնդրի մասին եղած յայտարարութիւնները Պ. Էննէն Պրայսի և Թ. Բ. Օ'Քոննորի և արտաքին գործոց խորհրդական Պ. Էքլէնտի կողմէ : Այս վերջինը ճշդած է անգլիական տեսակէտը, ի վեր հանելով թէ Թուրքիա և տէրութիւնները ինչպէս նկատի առնելու են հայկական խնդիրը :

27 Փետրուար 1913

ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻՆ 61^{րդ} ՅՈՒՐՈՒՄԸ

ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋՈՒՄՆԵՐԸ

Ա.

Արեւելեան խնդրին վրայ այս պահուս կատարուած բանակցութեանց առթիւ հայ պատուիրակութիւն մը անուանուած է Ամենայն Հայոց Վեհ. Կաթողիկոս Գէորգ Ե. ի կողմէ : Այդ պատուիրակութեան պաշտօնն է տէրութիւններէն խնդրել որ գործադրուին Պերլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածին արամադրած յանձնառութիւնները : Այդ յօդուածը, որ Սան-Սթէֆանոյի 16րդ յօդուածին տեղ կը բռնէ, սա է .

«Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ տեղական պէտքերուն համաձայն բարելաւումներ ու բարենորոգումներ ի գործ դնել անյապաղ հայաբնակ նահանգներուն մէջ և անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել Չէրքէզներուն ու Քիւրտներուն դէմ :

«Բ. Դուռը ձեռք առած միջոցներու մասին պարբերաբար տեղեկութիւն պիտի հաղորդէ տէրութեանց, որոնք բարենորոգումներու գործադրութեան վրայ պիտի հսկեն» :

Այդ 61րդ յօդուածին և Սան-Սթէֆանոյի 16րդ յօդուածին միջեւ տարբերութիւն մը կայ, զոր լաւ կ'ըլլայ յիշեցնել, իր բովանդակ նշանակութիւնը տալու համար 61րդ յօդուածին: Երկու յօդուածներուն մէջ ալ բարենորոգումներ պահանջուած են. սակայն 16րդ յօդուածը կը յայտարարէր թէ ռուսական բանակին կողմէ գրաւուած հայկական հողամասերը այն ստեն միայն պիտի պարպուէին, երբ բարենորոգումները գործադրուէին, մինչ 61րդ յօդուածը այդ իրական ճշդումին տեղ դրաւ Տէրութեանց հսկողութիւնը: Այլապէս չէր կրնար ըլլալ, քանի որ զինուորները պէտք է մեկնէին, Պերլինի դաշնագիրը ստորագրուելուն պէս:

61րդ յօդուածը մեռեալ տառ մնացած է երեսուն-նըչորս տարիէ ի վեր. Տէրութիւնները հսկողութիւն չեն ըրած ի նպաստ Հայերուն գործադրելի բարենորոգումներուն վրայ, որովհետեւ Բ. Դուռը ու է բարենորոգում չէ գործադրած: 1895 մայիս 11ին, Սասունի առաջին ջարդերէն յետոյ, անգլիական, ֆրանսական և ռուսական դեսպանները Կ. Պոլսոյ մէջ յիշատակագիր մը և բարենորոգումներու կատարեալ ծրագիր մը պատրաստեցին, որուն հաւանութիւն յայտնեցին Պերլինի դաշնագիրը ստորագրող միւս երեք տէրութիւնները՝ Գերմանիա, Աւստրիա-Հունգարիա և Իտալիա: Այդ ծրագիրը քանի մը փոփոխութիւններով ընդունուեցաւ Բ. Դրան կողմէ: Հակառակ այդ հաւանութեան, որ Սուլթանին իրատէով ալ վաւերացուած է, 1895ի ծրագիրը չգործադրուեցաւ: Բարենորոգումներուն խօսքը չեղաւ այլեւս և հալածանքները շարունակեցին: Մինչեւ 1896, անմոռանալի կոտորածներու զոհ գացին 300 հազար հոգի:

Երբ 1908ին սահմանադրական կառավարութիւն հաստատուեցաւ, Հայերը անոր ազատական ծրագրին

մէջ տեսան փրկութեան ուղին և խիստ անձնուէր աշակցութիւն մը ընծայեցին նոր րէփմին: Հակառակ իրենց հաւատարմութեան, 30,000 Հայեր ջարդուեցան Ատանայի նահանգին մէջ:

Թրքահայոց ներկայ կացութիւնը տանելի չէ այլ եւս: Վերջին ամիսներս ամբողջական ջարդերէ գերծ մնացած են, սակայն միշտ ենթակայ են վաչկատուն ցեղերու աւազակութեանց ու հալածանքներու, և իրենց ինչքերը սիսթէմաթիք կերպով կը յափշտակուին ու կը գրաւուին, ինչ որ անհամար կորուստներու պատճառ կ'ըլլայ: Հայերը այսօր ամէն վայրկեան իրենց ստացուածքները կորսնցնելու վտանգին մէջ կ'ապրին, և այս ուսածքները կորսնցնելու վտանգին մէջ կ'ապրին, և այս պատահականութիւնը աւելի ցաւալի կը դառնայ անոր համար որ այդ վտանգին վրայ կ'աւելնայ կեանքի ու պատուի անապահովութիւնը: Պէտք չենք զգար ծանրանալու այդ կացութեան վրայ, որ այնքան վտանգաւոր է Տէրութեանց ու Թուրքիոյ համար որքան Հայերուն համար. միայն պիտի համարձակինք յիշեցնել թէ Պալքաններու պատերազմը պոթիկաց Պերլինի միւս-նոյն դաշնագրին 23րդ յօդուածը անգործադրելի մնացած ըլլալուն համար, մինչ Հայաստանի զուր օգնութեան կը կոչէ այդ դաշնագրին 61րդ յօդուածը:

Հետեւաբար Հայ Պատուիրակութիւնը կը յուսայ որ Տէրութիւնները ձեռք պիտի առնեն 1895 մայիս 11ի իրենց Բարենորոգմանց Ծրագիրը, ու գործադրել պիտի տան զայն. ծրագրին ոգին պահելով, բայց անհրաժեշտ փոփոխութիւններ ու բարեփոխումներ ներմուծելով: Յօդուածներ կան, որ տասնութթը տարիէ ի վեր անվաւեր դարձած են, և ուրիշ յօդուածներ ալ ներկայ պարագաներուն պատշաճեցնելու է ի հարկէ: Պատուիրակութիւնը ծրագիր մը խմբագրած է, 1895ի յիշատակագրի ոգին և նոյն իսկ ընագրին հետեւելով, բայց

քանի մը բարեփոխումներ մտցուած են , որոնց վրայ խօսեցանք քիչ մը առաջ : Այդ բարեփոխումները ներ-
շնչուած են այն կանոններէն , որոնց օգտակարութիւնը
ճանչցուած է Տէրութեանց ու Բ . Դրան կողմէ , Մակե-
դոնիոյ բարենորոգմանց առեւն , 1904էն 1908 . մնաց որ ,
օսմ . կառավարութիւնը հասկնալով որ հայկական բարե-
նորոգումները ո՛րքան կարեւորութիւն ունին , իր ասիա-
կան կայսրութեան հողային ամբողջութիւնը ապահովե-
լու համար , անցեալ դեկտեմբերին պատրաստած է բա-
րենորոգմանց նոր ծրագիր մը . որուն մէջէն ջնջած է
Տէրութեանց քօնթրօլը , ինչ որ բարենորոգումներուն
տեւականութիւնը և արդիւնաւորութիւնը կ'երաշխա-
ւորէ : Պատուիրակութիւնը Տէրութեանց կը յանձնէ
այդ կէտը , համոզուած ըլլալով որ դիւանագիտական
գորաւոր ճնշում մը , 1895ի ճնշումէն աւելի ազդու ,
Բ . Դրան պիտի ճանչցնէ օրէ օր աւելի հրամայողական
դարձած պէտք մը , այն է քօնթրօլը , որ Պելլինի դաշ-
նագրին 61րդ յօդուածին մէջ կանխատեսուած է :

22 Mars 1913

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

ԵՒ ԱՍԻԱԿԱՆ ԹՈՒՐԲԻՈՅ ԱՄԲՈՂՋՈՒԹԻՒՆԸ

Բ .

Եւրոպական Թուրքիոյ բախտը որոշուելու վրայ
ըլլալով Արեւելեան Խնդիրը Ասիական Թուրքիա պիտի
փոխադրուի : Տէրութիւնները համամիտ են հետեւելու
այնպիսի քաղաքականութեան մը , որով Ասիական
Թուրքիոյ մէջ պահպանուի օսմ . կայսրութեան ամբող-
ջութիւնը . արդ՝ որպէս զի կարելի ըլլայ այդ ամբող-
ջութեան պահպանումը , Ասիական Թուրքիայէն հեռաց-
նելու է խռովութեան ամէն պատճառ , թոյլատրելով որ
երկիրը զարգանայ ու բարգաւաճի լաւ վարչութեան մը
ներքեւ , ինչ որ ձեռք կրնայ բերուիլ տեղական պահանջ-
ներու համաձայն եղող բարենորոգումներու գործադ-
րութեամբ :

Օսմ . կառավարութիւնը հասկցած է այդ բանը ,
և այս պահուս (1913 մարտ) կ'ուսումնասիրէ Բարենորոգ-
մանց Ծրագիր մը , որ 1912 դեկտեմբերին պատրաստուած
ծրագրին պէս հայկական նահանգներուն մէջ միայն

չպիտի գործադրուի, այլ ամբողջ Ասիական Թուրքիոյ մէջ: Խիստ ընդարձակ ծրագիր մը ըլլալուն համար, մօտաւոր ժամանակի մէջ չի կրնար իրականանալ: Բ. Դուռը իր նախաձեռնութեամբ բարենորոգումներ կը հրամայէ և ինքնաբերաբար տուած որոշման մէջ կը ջանայ եւրոպական քօնթրօլէն զերծ մնալու կարելիութիւնը ձեռք բերել: Ինչ այդ քօնթրօլը միայն բարենորոգումներու արդիւնաւոր իրականացումը պիտի ապահովէ: Արդարեւ, յայտնի չէ թէ ի՞նչ միջոցներով Բ. Դուռը պիտի պարտադրեն որ քօնթրօլի ենթարկուին ամբողջ կայսրութեան մէջ գործադրելի բարենորոգումները: Բայց ինչ որ ալ ըլլան իր ծրագիրները, Բ. Դուռը չի կրնար Պերլինի դաշնագրին ճշգրտածը մէջտեղէն վերցնել: անիկա չի կրնար արգիլել որ Եւրոպան իրաւունք չունենայ քօնթրօլ պահանջելու կայսրութեան մէջ մասին, հայկական նահանգներուն համար, ուր տէրութեանց հանդէպ յանձն առած է բարենորոգումներ գործադրել անոնց հսկողութեան տակ:

Եւրոպայի շահը կը պահանջէ որ Թուրքիա անմիջական կերպով գործադրէ այդ բարենորոգումները: Հայկական նահանգները անիշխանութեան մատնուած են միշտ, որ երկար ատենէ ի վեր կը ծանրանայ ժողովրդեան վրայ, ու ժողովուրդն ալ այն աստիճան յուսահատած է որ անկարելի է որ այդ վիճակը շարունակուի անվտանգ կերպով: Այդ ուղղութեամբ կատարուելիք բարենորոգումներուն արդիւնքը պիտի ըլլայ բարեկարգութիւնը վերահաստատել: անձի և ինչքի ապահովութիւնը երաշխաւորել և տնտեսական զարգացման մղում տալ, որուն բարերար արդիւնքները ամէնէն առաջ Բ. Դուռը պիտի վայելէ: Անտարակոյտ, Բ. Դուռը պիտի մղուի միեւնոյն փորձը ընելու կայսրութեան միւս նահանգներուն մէջ:

Եւրոպայի տեսակէտով, կրկնակի արդիւնք առաջ պիտի գայ: Երբ Ասիական Թուրքիոյ տնտեսական վիճակը բարւոքի, օսմ. կայսրութենէն պահանջատէր եղող ելմտական շահերը աւելի երաշխաւորութիւններ պիտի գտնեն: Բարեկարգութեան վերահաստատումով և դժգոհութեան ու խռովութեան ամէն շարժառիթ վերնալով հողային ամբողջութեան պահպանումը, այսինքն այն սկզբունքը որուն վրայ հիմնուած է տէրութեանց քաղաքականութիւնը, ապահովուած պիտի ըլլայ թէ՛ տրտաքուստ և թէ՛ ներքուստ:

Հետեւաբար բարենորոգումները Եւրոպայի համար պարտադիր կ'ըլլան թէ՛ քաղաքական և թէ՛ տնտեսական ու դրամական տեսակէտներով: Հայկական նահանգներուն համար պարտադիր են, որովհետեւ Պերլինի դաշնագրին ճշգրտածը տէրութեանց իրաւունք կուտայ զանոնք պահանջելու, որովհետեւ կայսրութեան այդ մասը ճարահատած է և շատ կը վախճուի որ երկար ատենէ ի վեր զանց առնուած խոստումներուն անգործադրելի մնալը այնպիսի իրողութեան մը պատճառ ըլլայ, որով Ասիական Թուրքիոյ ամբողջութիւնը խնդրոյ առարկայ դառնայ: Ասիկա մնայուն վտանգ մըն է որուն առաջքը կրնայ առնել բարենորոգումներու գործադրութիւնը միայն: Պատուիրակութիւնը տէրութիւններէն կը թախանձէ նկատի առնել որ ամէն յապաղում ա'լ աւելի պիտի ծանրացնէ վտանգը, և տակէ աւելի նպաստաւոր առիթ մը չպիտի ներկայանայ Եւրոպայի, հայկական բարենորոգումներու գործադրութիւնը պահանջելու համար:

Թուրքեպալքանեան պատերազմը վերջանալու վրայ է. հաշտութեան կնքումը տէրութեանց աջակցութեամբ միայն կրնայ կնքուիլ: հաշտութեան անմիջական կերպով պէտք է յաջորդէ քաղաքական, տնտեսական և ելմտական խնդիրներու կարգադրութիւնը,

որոնք Ասիական Թուրքիոյ ապագայ բէթիմը կը շահագրգռեն: Թէ՛ այդ խնդիրներուն կարգադրութեան և թէ՛ հաշտութեան կնքումին համար, Բ. Դուռը տէրութեանց պիտի դիմէ, և տէրութիւններն ալ ամէն կարողութիւն պիտի ունենան երաշխաւորութիւններ պահանջելու, իրենց շահերը փրկելու համար, այսինքն բարենորոգումները պարտադրելու: Հայկական նահանգներու բարենորոգումներն են ասոնք, ամէնէն աւելի ստիպողական և անմիջական կերպով գործադրելի, և ինչպէս ցոյց տուինք արդէն, տէրութիւնները ամէն անվիճելի իրաւունք ունին այդ բարենորոգումները պահանջելու և անոնց գործադրութեան վրայ քօնթրօլը ընելու:

5 Մայիս 1913

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ

ԵՒ ԻՍԼԱՄ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՆ ՄԷՋ

Գ.

Հայ ազգ. պատուիրակութիւնը ասկէ առաջ պարզած է բարենորոգումներու խնդիրը, որոնց գործադրութիւնը կը պահանջէ, Պերլինի դաշնագրին ճշգրտածը և այդ դաշնագիրը ստորագրող Տէրութեանց յիշատակագիրը (11 մայիս 1895) առաջ բերելով: Միւս կողմէ Պատուիրակութիւնը մատնանշած է այն սերտ առնչութիւնը որ կայ հայկական բարենորոգումներուն և Ասիական Թուրքիոյ հողային ամբողջութեան միջեւ. նոյնպէս կը մատնանշէ այն նպաստաւոր ազդեցութիւնը զոր բարենորոգումները պիտի գործեն կայսրութեան ելմտական կացութեան և վարկին վրայ:

Հիմա կը մնայ ճշդել — թոյլ տալու չէ որ սխալ դադափարներ կազմուին բարենորոգումներու ոգիին վրայ — բարենորոգումներու գործադրութեան վերա-

բերեալ երկու կարեւոր կէտեր, որոնք առնչութիւն ունին նահանգներու իսլամ տարրին և Ռումելիցի ու Մակեդոնացի գաղթականներուն հետ:

Պէտք չէ կարծել թէ Հայերը միայն պիտի օգտուին բարենորոգումներէն, որովհետեւ անոնք պահանջած են, իրենց տառապանքներուն վերջ տալու համար. նոյնպէս պէտք չէ թշնամական արարք մը նկատել ընդդէմ իսլամ բնակչութեանց:

Հարկ է որ փարատի առաջ եկած թիւրիմացութիւնը: Նախ որ այդ թիւրիմացութիւնը առաջ եկած կրնայ ըլլալ Հայկական բաւեցնողութեան անուն ընթացիկ յորձրոյնէն. յետոյ սա իրողութեանէն թէ Հայերը կը պահանջեն այդ բարենորոգումները:

Արդարեւ, հայկական բարենորոգումները պարտին ամենուն շահերուն ծառայել, թէ՛ իսլամներուն և թէ՛ քրիստոնեաներուն. բարենորոգումներու նպատակն է կուսակալութիւնները բարւոք վարչութեամբ մը օժտելով հաստատուն բնակչութիւն ունեցող իսլամները պաշտպանել վաչկատուն ցեղերու աւաղակութեանց, անկարգութեանց ու սպաննութեանց դէմ: Բարենորոգումները, անաչառ հաւասարութեամբ մը, ամենուն ալ ապահովութիւն պիտի պարգեւեն, որպէս զի կարելի ըլլայ ապրիլ ու բարգաւաճիլ:

Հետեւաբար, բարենորոգումներուն նշանակութիւնը չեն ըմբռներ, երբ կը կարծեն թէ իսլամ բնակչութեանց դէմ ուղղուած են. ընդհակառակը՝ իսլամները պիտի օգտուին անոնցմէ, և օսմ. կառավարութիւնը այդ մասին ու է չարժաւոր չունի բարենորոգումները մերժելու: Իր շահը անվիճելիօրէն կը պահանջէ որ ընդունի զանոնք, թէ՛ հողային ամբողջութիւնը պահպանելու և թէ խռովութեան մատնուած

երկրամաս մը հանդարտեցնելու և իր տնտեսական լիակատար բարգաւաճման նպատակու համար:

Նոյնպէս Բ. Դրան շահը կը պահանջէ ամէն խուշնդոտ հեռացնել, որ կրնայ վտանգել բարենորոգումներու գործադրութիւնը, և այդ պատճառաւ ետ կենալ գաղթականները հայկական նահանգները զրկելէն:

Արդարեւ, հիմա խնդիր կը դառնայ նահանգները զրկելու Ռումելիցի գաղթականներէ և Մակեդոնացիներէ, որք եւրոպայէն վտարուած են պալքանեան պառիազմին հետեւանքով: Իսլամ գաղթականներու այդբազմութիւնը, որոնք մեծ մասամբ քրիստոնեայ բնակչութիւններու մէջ պիտի տեղաւորուին, մեծ վտանգ մը առաջ պիտի բերէ: Քրիստոնեաներու արշաւանքին առտին գաղթականները յաղթուած ըլլալով նախընտրած են իրենց ընտանեկան յարկերէն հեռանալ և ամէն բանէ զուրկ խոյս տալ, թշուառութեան ներքեւ ընկճուած և փոխադարձ վրէժով լցուած: Մտքի այդ վիճակը, երկու ցեղերու միջեւ գտնուող խորունկ տարբերութիւնը, անցեալ ջարդերուն յիշատակները կռիւներ առաջ պիտի բերեն անպայման, որոնց հետեւանքները կանխատեսել դժուար չէ: Հետեւաբար անհրաժեշտօրէն արգիլելու է գաղթականներու զետեղումը հայաբնակ հողամասերու սահմանին մէջ:

Հայ Պատուիրակութիւնը կը յուսայ որ պէտք եղած դիմումը պիտի ընեն Բ. Դրան մօտ, այդ անհեղի վտանգին առաջքը առնելու համար, որպէս զի Բ. Դրանն որոշում ձեռք բերուի այդ գաղթականները զրկելու դէպի իսլամական երկրամասերը, ուր կեանքի և բարքերու նոյնութիւն պիտի գտնեն:

Անցեալին փորձառութիւնը ցոյց կուտայ թէ ամէն անգամ որ գաղթականները քրիստոնեաներուն մէջ զետեղուած են, աղէտ մը առաջ եկած է: 1874-1875ին.

կովկասէն գաղթած չէրքէզ գաղթականները երբ Դանուբի նահանգներուն մէջ զետեղուեցան, այնպիսի անկարգութիւններ պատահեցան որ ռուսեթուրք պատերազմը ծագեցաւ։ Հետեւանքը եղաւ Թուրքիոյ Դանուբեան նահանգներուն կորուստը։ 1908ին, Պոսնա-Վերսէք Աւրստրիոյ-Հունգարիոյ կցուելէն յետոյ, Պոսնայի գաղթականները Մակեդոնիոյ մէջ տեղաւորուեցան։ Քանի մը ամսուան բնակութենէ յետոյ, քաղաքային և կրօնական պատերազմ մը ծագեցաւ։ հետեւանքը եղաւ արդի Թուրքեպալքանեան պատերազմը և Եւրոպական Թուրքիոյ բոլոր նահանգներուն կորուստը։

Տէրութիւնները չպիտի ուզեն որ այդպիսի դասեր ամուլ մնան և միեւնոյն պատճառները Հայաստանի մէջ նոր դէպքեր առաջ բերեն, եւրոպական քաղաքականութիւնը տակնուվրայ ընեն ու ընդհանուր պատերազմի նոր վտանգներ ստեղծեն։

Նախագահ

Հայ ազգային պատմութեան
ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊՈՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ ՄԷՋ

1913 մայիս 8ի նիս

Դ.

Պ. ԷՆՆԷՆ ՊՐԱՅՍ. — Ալպանիոյ և Գարատաղի խնդրէն յետոյ կ'անցնիմ հայկական խնդրին։

Հիմա որ Շքոտարայի խնդիրը լուծուած է, պէտք է որ հայկական հարցը դուրսի հանրութեան առջեւ։ Կը հաւաստուի թէ Թրակիոյ զինուորները Փոքր-Ասիա պիտի փոխադրուին։ միւս կողմէ ալ կ'իմանանք թէ զինուորներ կը բանակին Իզմիրի մէջ և այլուր։ Մեծ վտանգներ կրնան առաջ գալ արձակուած բազմաթիւ զինուորներու ներկայութենէն, երբ անոնք անպաշտպան ժողովրդեան մը վրայ նետուին։ 1878ի Պերլինի դաշնագրին կնքման ատեն զործելու պատահութիւնը կորսնցրին և Կիւստանուտը վայրկեան չէ ներկառուելէն ի վեր աւելի նպաստաւոր վայրկեան չէ ներկայացած հայկական խնդիրը վերջնապէս կարգադրելու համար։ Բացարձակապէս անհրաժեշտ է այդ խնդիրը յուզել պատերազմին վերջանալէն յետոյ ըլլալիք կարգադրութեան առթիւ։ Ահա թէ ինչո՞ւ համար։

Այդ խնդիրը յարուցանելու մասին երկու պատ-

ճառներ կան . մէկն է բոլոր տէրութեանց միահամուռ փափագը՝ Ասիական Թուրքիոյ ամբողջութիւնը պահելու համար . անկարելի է այդ ամբողջութիւնը պահպանել , — եթէ երբեք Ասիական Թուրքիոյ քրիստոնեայ բնակչութեանց կեանքի և ապահովութեան խնդիրը չկարգադրուի : Տարակոյս չկայ որ , Եւրոպական Թուրքիոյ մէջ եղածին պէս , քրիստոնեաներու կեանքի և ինչքի ապահովութիւնը երկրին բաժանումը առաջ պիտի բերէ : Յիսուս-վաթսուն տարուան չրջանի մը մէջ՝ Թուրքիոյ եւրոպական նահանգներուն շարունակական բաժանումին հանդիսատես եղանք : Իրարու ետեւէ խուռեցան այդ նահանգները մինչև որ այլեւս բան չմնաց : Միեւնոյն երեւոյթը առաջ պիտի գայ Ասիական Թուրքիոյ մէջ , եթէ երբեք բնակիչներուն կեանքի և ինչքի ապահովութիւնը չերաշխաւորուի իսկապէս : Կարգ մը նշաններ ցոյց կուտան թէ Հայերը լրջօրէն դիմում ըրած են Ռուսիոյ միջամտութեան : Սակայն կցում չեն ուզեր , այլ կը մաղթեն որ իրենց ազգայնութիւնը և եկեղեցիին անկախութիւնը պահեն : Անոնք գիտեն թէ ռուսական տիրապետութեան ներքեւ այդ երկու բաներն ալ պահելու յոյսը չեն կրնար ունենալ : Հետեւաբար կը փափագին օսմ . կայսրութեան մաս կազմել , հասկնալով որ այն ատեն պիտի կարենան երկուքն ալ պահել : Բայց եթէ չկարենան իրենց կեանքին ու ինչքին ապահովութիւնը ձեռք բերել , Ռուսիոյ աջակցութիւնը պիտի խնդրեն , յուսահատութենէ մղուած :

Սան-Սթէֆանոյի դաշնագրին կնքումէն ի վեր , Ռուսիա միշտ տրամադրութիւն ցոյց տուած է անոնց կողմ մտիկ ընելու . ուստի օր մը կրնանք տեսնել օսմ . կայսրութենէն անջատուած Հայաստան մը :

Երկրորդ պատճառ մըն ալ կայ այդ խնդիրը յու-

գելու համար . պատերազմին հետեւանքները դարմանելու համար , Թուրքիա պէտք պիտի ունենայ ելմտական աջակցութեան և անկարելի պիտի ըլլայ այդ աջակցութիւնը ընծայել , առանց երաշխաւորութեան : Խնչպէս ձեռք պիտի բերուի այդ ելմտական երաշխաւորութիւնը , առանց վարչական բարենորոգումի , որ կեանքն ու ինչքերը պիտի երաշխաւորէ . ի՞նչ հաւանականութիւն կայ որ ճարտարագործական ու ելմտական բարգաւաճում մը առաջ պիտի գայ , եթէ երբեք բարենորոգումները չգործադրուին : Երրորդ պատճառ մըն ալ կայ , որով Հայկական Խնդիրը այս պահուս կարելի է մնայուն և հաստատուն կերպով լուծել . այդ պատճառն ալ Գերմանիոյ դիրքն է :

Պերլինի դաշնագիրը ստորագրուելէն ի վեր , վերջին քսանընիւց տարուան միջոցին , Գերմանիոյ շահերը բոլորովին փոխուած են այդ խնդրի մասին : Հիմա , ընդհակառակը , այդ խնդիրը մեծ շահեկանութիւն ունի Գերմանիոյ համար , որովհետեւ վերջին քսանընիւց տարուայ միջոցին երկաթուղիի մեծ գծի ծրագիր մը պատրաստած և գործադրած է Մարմարա ծովուն ու Պարսկային ծոցին միջեւ : Այդ երկաթուղիի մասին Գերմանիոյ ունեցած շահերը կը պահանջեն որ կեանքի և ինչքի ապահովութիւն տիրէ երկաթուղիին անցած նահանգներուն մէջ . հակառակ պարագային՝ տեղական և նոյն իսկ ընդհանուր ապրանքներու փոխադրութիւն չպիտի ըլլայ : Հետեւաբար , ամէն պատճառ կայ կարծելու թէ գերման կառավարութիւնն ալ մեծ Տէրութիւններէն իւրօքանչիւրին չափ կը փափագի Հայկական Խնդիրը կարգադրելու :

Մեզի համար մեծ կարեւորութիւն ունի այդ կարգադրութիւնը : Մեծ պատասխանատուութիւն մը ստանձնած ենք աշխարհի առջեւ : Կիպրոսի պայմանա-

գրութեան համաձայն, պարտաւոր ենք օսմ. կայսրութեան ամբողջութիւնը պահպանել Ասիոյ մէջ: Եթէ երբեք պէտք է գործադրել այդ յանձնառութիւնը, ուրիշն իրաւունք ունինք այդ բարենորոգումներուն գործադրութիւնը պահանջելու: Ենթադրեցէք որ Հայերը պաշտպանութիւն խնդրած ըլլան. պիտի՞ հակառակինք երբ Ռուսիա առաջարկէ այդ բարենորոգումները գործադրել տալ: Միւս կողմէ պիտի՞ երաշխաւորենք Ասիական Թուրքիոյ ամբողջութիւնը, եթէ երբեք բարենորոգումներ ի գործ չգրուին:

Հետեւաբար, ուրիշ ունէ ազգէ աւելի մեզի համար չատ կարեւոր է որ անմիջական միջոցներ ձեռք առնուին բարենորոգումներու գործադրութեան համար: Սան-Սթէֆանոյի դաշնագիրը ստորագրուած ատեն բարենորոգմանց ծրագիր մը կար. այդ դաշնագրին 16րդ յօդուածը Պերլինի դաշնագրով փոխուեցաւ. սակայն բան մը չեղաւ: 1895ին, ռուսական, անգլիական և ֆրանսական զեապանները բարենորոգմանց ծրագիր մը պատրաստեցին. որ Բ. Դրան կողմէ ընդունուեցաւ, բայց երբեք չգործադրուեցաւ: Վերջին տարիներս, Հայերու միջեւ կարծիքի տարբերութիւններ առաջ եկան ըլլալիքի մասին: Ոմանք, յուսահատած, կը մաղթէին որ ռուսական միջամտութիւն մը ըլլար. բայց բարեբախտաբար վերջին երեք ամիսներուն, Հայ Եկեղեցիին հոգեւոր պետին հովանաւորութեամբ և նոյն Եկեղեցիին երկրորդ պետը եղող Կ. Պոլսոյ պատրիարքին աջակցութեամբ, ու բոլոր հայ յեղափոխական և չափաւոր կուսակցութեանց միաձայն հաւանութեամբ, կատարեալ համաձայնութիւն մը գոյացած է բարենորոգմանց ծրագրի մասին:

Բարենորոգմանց այդ ծրագիրը խիստ չափաւոր է. ինքնօրինութեան ծրագիր մը չէ ան: 1895ի ծրագ-

րին բովանդակած տրամադրութիւններու գործադրութիւնը միայն կը պահանջէ: Պիտի բաւականանամ անոր գլխաւոր գիծերը մատնանշելով: Նախ՝ հայկական վեց նահանգներուն համար Բ. Դրան կողմէ բարձր քոմիսէր մը պիտի անուանուի, տէրութեանց հաւանութեամբ: (Կարծեմ թէ 1895ի ծրագրին սահմանէն քիչ մը անդին կ'անցնի, երբ կը պահանջեն որ բարձր քոմիսէրը Եւրոպացի ըլլայ): Երկրորդ կէտն է քոմիսիոյի և հակողութեան յանձնաժողով մը կազմել, որ նահանգներուն մէջ պիտի գտնուի և բարձր քոմիսէրին նախագահութեան տակ պիտի ըլլայ: Յանձնաժողովին անդամներէն երեքը Իսլամ, երեքը Քրիստոնեայ և երեքն ալ տէրութեանց քաղաքային գործակալները պիտի ըլլան: Իբր վարչական բարենորոգումներ, ծրագիրը կը տրամադրէ Ընտրողական Ժողովի մը կազմութիւնը, կէս առ կէս Իսլամներէ և Քրիստոնեաներէ բաղկացած. նաև կան ոստիկան-գլխավորութեան և ոստիկանութեան կազմակերպութիւնը, դատական բարենորոգումը, հողային հատուցումներու կարգադրութիւնը և ուրիշ նուազ կարեւոր կէտեր զորս մանրամասնօրէն չպիտի մատնանշեմ հոս: Առհասառակ կարելի է ըսել թէ այս ծրագիրը 1895ին երեք զեապաններու կողմէ տրուած յիշատակագրին պէս միեւնոյն տրամադրութիւնները (ներկայ պարագաներուն անհրաժեշտ ընծայած փոփոխութիւններովը) կը բովանդակէ:

Կը խնդրեմ որ արտաքին գործոց նախարարը միւս տէրութեանց ներկայացուցիչներուն հետ բարեհաճի նպաստաւոր կերպով նկատի առնել Հայկական Պատուիրակութեան այդ պահանջումները, պահանջումներ որոնք ինքնին խիստ չափաւոր են: Զանազան երկիրներու հայ Քոմիսիոնները անհրաժեշտ եղող նուազագոյն չափը կը համարեն, Հայաստանի մէջ կեանքի և ինչքի ապահո-

վութիւնը երաշխաւորելու համար: Խնդիրը ուսումնասիրող անձերու կարծիքը սա է թէ անգամ մը որ բարենորոգումները ներմուծուին հայկական նահանգներուն մէջ և Կիլիկիա, ուր մեծ թուով Հայեր կը բնակին, առաջ գալիք առաւելութեանց օրինակը Ասիական Թուրքիոյ միւս նահանգներուն մէջ պիտի տարածուի ու ասիական օսմ. կայսրութեան գոյութիւնը պիտի ամրապնդէ:

ՄՐ. Թ. Բ. Օ՛ՔՕՆՆԸՐ.— Այս խնդիրը, վերջին ամիսներուն մէջ, գրաւած է Եւրոպայի բոլոր երկիրներուն մէջ բնակող շատ մը անձերու ուշադրութիւնը: Հայասէր Քոմիթէներ կը գտնուին Բարիզի, Պերլինի, Ռուսիոյ և կարծեմ Զուիցերիոյ մէջ և այլուր: Զուիցերիոյ մէջ խոր գիտակցութիւնը ունին այդ խնդրին: Զկայ երկիր մը որ անկէ աւելի բան մը ըրած ըլլայ, Հայերուն տառապանքները սփոփելու համար հիւանդապահո՛ւհներ և ուրիշ օգնութիւններ ղրկելով: Այդ Քոմիթէներուն գոյութիւնը կը յիշատակեմ, ցոյց տալու համար թէ Եւրոպայի հանրային խիղճը արթնցած է այդ խնդրին հանդէպ և միաձայն է այդ մասին: Հակառակ այդ Քոմիթէներուն գոյութեան, լուծիւն պահեցինք սա վերջին քանի մը ամիսներուն: Յաւով լուռ մնացինք, որովհետեւ համոզուած ենք թէ տէրութեանց պարտքն է ձեռք առնել հայկական խնդիրը, Պալքանեան պատերազմէն յետոյ կատարուելիք վերջնական կարգադրութեան ատեն: Լուծիւն պահեցինք, որովհետեւ ու է կերպով չէինք ուզեր Թուրքերը գրգռել Եւրոպայի ու Ասիոյ մէջ և ցաւալի դէպք մը առաջ բերել, ինչպէս պատահած է ասկէ առաջ: Մեր լուծիւնը ուրիշ պատճառ մըն ալ ունի. տէրութիւնները ևս անելի վախով համակուած են թէ եւրոպական պատերազմ մը կը ծագի իրարու յաջորդող միջադէպերու հետեւանքով:

Այս պայմաններուն մէջ՝ մեզի անարդար, անպատեհ ու թերեւս վտանգաւոր կը թուի այդ խնդիրը յարուցանել: Եթէ երբեք այսօր այդ բանը կ'ընենք, պատճառը սա է որ Հայաստանի բարեկամներուն լուծիւնը եթէ շարունակէ այս ժողովին մէջ, գէշ կերպով պիտի հակցուի և պիտի մեկնուի: Այսպէս անհետացած պիտի ըլլայ այն ջերմ համակրութիւնը և շահագրգռութիւնը, որով այս երկիրը պատմական հաւաստիքներ ընծայած է Հայաստանի: Կառավարութեան վրայ վստահութիւն ունինք: Կառավարութեան վրայ ճշուժ բանեցնելու համար չէ որ այս վիճարանութիւնը բացուեցաւ, այլ Եւրոպայի մէջ Հայաստանի ունեցած բարեկամներուն ցոյց տալու համար թէ Անգլիոյ իրենց բարեկամները կը համակրին Հայերուն և անոնց համար կը գործեն: Պէտք չունիմ յարգելի բարեկամիս դիտողութիւնները մանրամասնելու, քանի որ անկա մեծ յստակութեամբ պարզեց խնդիրը: Կը փափաքիմ ուժ տալ սա իրողութեան թէ Հայերուն կողմէ բանաձեւուած պահանջները առնչութիւն ունին թէ՛ Թուրքիոյ շահուն և թէ՛ Թուրքերուն ու. Հայերուն շահերուն հետ: Մենք սա կարծիքը ունինք թէ Փոքր-Ասիոյ և մասնաւորաբար Հայաստանի մէջ բարենորոգումներ ներմուծելով է որ օսմ. կայսրութեան ամբողջութիւնը պիտի պահպանուի: Եթէ Հայերը չջարդուին իսկ, Թուրքերուն համար անկարելի է բարգաւաճիլ, եթէ երբեք իրենց երկիրը անկարգութեան ու քաոսային վիճակի մատնուած ըլլայ: Ահա ինչո՛ւ համար, սա համոզումը ունիմ թէ անոնք որ բարենորոգումներ կը պահանջեն մասնաւորապէս Հայերուն համար, բարենորոգմանց դատն ալ պաշտպանած կ'ըլլան, բան մը որ հաւաստաբապէս անհրաժեշտ է և անկէ նմանապէս պիտի օգտուին Փոքր-Ասիոյ իսլամ բնակչութիւնները: Կարծենք թէ եղած պահանջումները

պէտք չէ ուշադրութենէ վրիպեցնել այն փափազը որ կոյ
Թուրքիոյ լաւ հնարաւորութիւն ընծայելու մասին
որպէս զի ամրապնդուին ու բարգաւաճին ձեռքը մնա-
ցած հողային ստացուածքները, և այդ փափազը ունին
բոլոր տէրութիւններն ալ. հետեւաբար եթէ խնդիր մը
յարուցանենք, միւս տէրութիւններուն պէս ուշադիր
պէտք է ըլլանք որ բոլոր Տէրութեանց կողմէ յուզուի
այդ խնդիրը ու այս կամ այն տէրութիւնը ու է ան-
ջատ գործողութիւն չկատարէ: Կը յուսանք թէ նոյն իսկ
պիտի կրնանք — վստահ եմ թէ յարգելի երեսփոխանը
համամիտ պիտի ըլլայ մեզի — այդ խնդիրը յուզել.
մնաց որ՝ այդ խնդիրը յարուցանելու և զայն նկատի
առնելու կը պատրաստուինք, միւս Տէրութեանց
հետ համախորհուրդ, որովհետեւ գիտենք թէ այդպէս
ընելով միայն կրնանք լաւ արդիւնք մը ձեռք բերել
քան թէ անջատ ու մասնաւոր գործողութեամբ:

ԱՍԻԱԿԱՆ ՖՐԱՆՍԱՅԻ

ՔՕՄԻԹԵԻՆ ԿՈՂՄԷ

ՅԱՅՏՆՈՒՍԹ ԲԱՂՁԱՆՔՆԵՐԸ

ԱՍԻԱԿԱՆ ԹՈՒՐԲԻՈՅ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՄԱՆՑ

ԵՒ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՄԷՋ ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ ՊԱԶԱՆՋՈՒՄՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

~~~~~+~~~~~

Ե.

Ներկայ գործին բովանդակած ուսումնասիրու-
թեանց մեծ մասը 1903ին լոյս տեսած է Ասիական Ֆրան-
սայի Բօմիթէին վիճակացոյցը եղող Ասիական Ֆրանսա
թերթին մէջ: Այդ Բօմիթէն 1913 յունիս 4ի նիստին
մէջ սա բաղձանքները յայտնած է.

Ասիական Ֆրանսայի Բօմիթէն նկատելով որ
Թուրքիա ֆրանսական կառավարութենէն թոյլտու-
թիւն կը խնդրէ յաւելուածական մաքսատուրքեր գան-
ձելու, որոնցմէ գոյացած ելմտական աղբիւրներէն
պիտի օգտուին ուրիշ տէրութեանց ձեռնարկութիւններ,
հարկ է որ Արեւելքի մէջ ունեցած մեր շահերուն հա-
մար փոխարինութիւն մը ձեռք բերուի, քանի որ ու-
րիշներ առաւելութիւններ պիտի վայելեն և Թուրքիոյ
մէջ մեր ներածման վաճառականութիւնը զոհողութիւն-
ներ ընելու պարտաւոր պիտի ըլլայ:

Ուստի Քօմիթէն համաժողովիւն կը յայտնէ այն պահանջումներուն, որոնք անցեալ փետր. 24ին մեր դեսպանին կողմէ ներկայացուեցան մեծ եպարքոսին, Սուրբոյ մէջ մեր ֆրանսական ձեռնարկները պաշտպանելու և բարգաւաճեցնելու, Թուրքիոյ մէջ ունեցած մեր դպրոցական ու բարեսիրական հաստատութեանց օրինաւոր վիճակը պահելու համար:

Ինչպէս արտաքին գործոց նախարարը Երեսփ. Ժողովին մէջ յայտարարած է, Քօմիթէն նոյնպէս կը կարծէ որ հանրապետական կառավարութիւնը չի կրնար հաւանութիւն յայտնել այդ յաւելուածական մաքսատուրքերուն որքան ատեն որ Թուրքիա չարդարացնէ իր պահանջը:

Բայց նկատելով որ թերեւս վերջին անգամ ըլլալով առիթը կը ներկայանայ Բ. Դոնէն ձեռք բերելու բարենորոգմանց գործադրութիւնը, որոնք վերջնական բաժանումէ մը կրնան փրկել օսմ. կայսրութիւնը.

Նկատելով որ Ֆրանսայ իր մտային մշակութեան և ազդեցութեան մղում տալու համար իր լեզուին տարածման և Միջերկրականի հաւասարակշռութեան պէտք ունի, մեծագոյն շահը կը պահանջէ որ կայսրութիւնը պահպանուի.

Նկատելով որ Ֆրանսայի քաղաքականութեան հողային ալիքերէ անշահախնդրութիւնը, Արեւելքի բնակչութեանց նկատմամբ ցոյց տուած աւանդական շահագրգռութիւնը և անոնց մտային մշակութեան մասին ցոյց տուած անդուլ ջանքերը ու զոհողութիւնները և Թուրքիոյ նկատմամբ արտայայտած դարաւոր բարեկամութիւնը թոյլ կուտան նախաձեռնութիւն ստանձնելու այդ մասին, առանց կասկածելի յետին մտքերու.

Նկատելով որ 2 միլիառի թրքական արժեթուղթ ունեցողներու ջանքերը և ֆրանսական ձեռնարկները,

որոնք մեծ դրամագլուխներ դրած են Թուրքիոյ մէջ, կը պարտադրեն բարենորոգումներով զբաղելու, քանի որ այդ բարենորոգումները միայն կրնան օսմանսան կայսրութեան հասոյթի լճացած աղբիւրները տրամադրել և իր ելեւմուտքին ապագան ապահովել.

Ասիական Ֆրանսայի Քօմիթէն փափագ կը յայտնէ որ

Հանրապետական կառավարութիւնը ջանայ Թուրքիայէն ձեռք բերելու բարենորոգմանց ծրագրի մը պատրաստութիւնը և գործադրութիւնը, լայն ապակեդրոնացմամբ մը ապահովելով կայսրութեան ալլաղան բնակչութեանց բարձրուելու նկատառումը, անոնց լեզուին գործածութիւնը, գլխաւորաբար արաբերէնի գործածութիւնը Սուրբոյ մէջ, անոնց բարոյական տենչանքներուն և տնտեսական պէտքերուն գոհացումը.

Կայսրութեան համար անհրաժեշտ եղող այդ բարենորոգումները հայաբնակ նահանգներուն մէջ հիմնուած ըլլան Պերլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածին և 1895ին Կ. Պոլսոյ մէջ մեծ Տէրութեանց դեսպաններուն կողմէ պատրաստուած յիշատակագրին վրայ. գալով Լիբանանի՝ ամբողջապէս պահպանուի և լայնօրէն գործադրուի Լիբանանի կանոնագրութիւնը.

Ու այդ բարենորոգումները ապահովուին Թուրք իշխանութեանց մօտ կարգելով եւրոպացի գործակալներ որոնք Բ. Դրան կողմէ պաշտօնի պիտի կոչուին որոշ ժամանակի մը համար, տէրութեանց երաշխաւորութեամբ, նախաձեռնութեան ու վէթոյի իրաւունքով. իսկ հանրապետական կառավարութիւնը հրատարակէ բարենորոգմանց այդ ծրագիրը, անոր գործադրութեան սկզբնաւորութիւնը, Ֆրանսայի աջակցութիւնը և ել-

մտական մենաշնորհները ու փոխառութիւնները . որոնք
անհրաժեշտ են Պալքանեան պատերազմի հաշուեյար-
դարութեան և օսմանեան ելեւմուտքի վերակազմու-
թեան ատեն :

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0428879

16947

Մ. ԿԱԶՄԱՐԱՐԵԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ, Ա. ՀԱՏՈՐ

Սահմանադրական ճառեր.— Մահու առթիւ գրուածներ.— Դամբանականներ եւն., հանդերձ հեղինակին կենսագրութեամբը 15 զրշ.

ԸՆԴՀՈՒՊ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

Բ. ՀԱՏՈՐԸ

Դրախօսական յօդուածներ.— Յօդուածներ.— Հատընտիր Թարգմանութիւններ.— Յառաջարաններ.— Առածներ.— Ոտանաւորներ.— Տըպուած եւ անտիպ նամակներ.— Ճառեր:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻՆ ՎԵՐՋԻՆ ՓՈՒԼԵՐԸ 4^{1/2} ՂՐՇ.

ԸՆԴԱՐՁԱԿ ՔԱՐՏԷՍ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

ԱՍՏԻՃԱՆ 1: 2,250,000 . ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ 1,22 × 0,88

Ծրագրուած՝ Ա. ՊԻՊԵՌՃԵԱՆԷ, գծագրուած՝ Յ. ՓԱՓԱՋԵԱՆԷ, եւ հրատարակուած՝ ՄԱՂԱՋԱՃԵԱՆ ԵՂԲԱՐՅ ԿՈՂՄԷ

Սոյն ընդարձակ քարտէսը կուգայ կապարելապէս գոհացնել ամէնէն դժուարահաճներն անգամ թէ՛ տպագրութեան մաքրութեամբը եւ թէ գիւրաժատչելի գինովը:

Ընթերցողը սոյն քարտէսին վրայ պիտի գտնէ օսմանեան պետութեան վարչական բաժանմանց մանրամասնութիւնները, երկաթուղեաց գիծերը եւ մանաւանդ ուշադրութիւն կը դրուէ Հայաստանի փոքր քարտէսը՝ ծրագրուած ըստ սեպաձև արձանագրութեանց: Մանաւոր խնամք տարուած է առհմային ամէնէն նուիրական վայրերուն ու քաղաքներուն նոր օտոր անուանց քով, զենի անոնց պատմական հին անուններն ալ, ինչպէս նաեւ նշանակել հուշարար սրբավայրերը, վանքերը, ու ամէնէն շատ յիշուած զառաւայտ անունները զորոնք մինչև ցարդ եւ ոչ մէկ քարտէսի վրայ կարելի էր գտնել:

Դին թղթեայ 10 զրշ. լաթապատ 15 զրշ. ստղանի համար չբնականով ու վերնիկաւոր 25 զրշ.: